

HELLER ÁGNES

Bicikliző majom

KÓBÁNYAI JÁNOS INTERJÚREGÉNYE

Rudas egy nem létező filozófus volt, szektás kommunista, sztálinista, aki gyűlölte Lukácsot. Gyűlölete egyaránt fakadt belső kommunista meggyőződésből és kisebbségből. Lukács a kommunista párton belül az úgynevezett Landler-frakcióhoz, ő pedig az úgynevezett Kun-frakcióhoz tartozott. Lukács utálta Kun Bélát, és a Kun-frakció gyűlölte a Landler-frakciót és Lukácsot is. A Kun-frakció szemében Lukácsék jobboldaliak voltak, Lukácsék szemében a Kun-frakció gyilkosokból és ultrabaloldaliakból állt. Mai szemmel olvasva az írásaikat nem lehet különbséget tenni közöttük: kommunista – kommunista. Az ellentéteiket azonban nem lehet pusztán ideológiai szinten mérlegelni, mert ugyanannak az ideológiának egy bizonyos szituációban lehet taktikai funkciója is. Kettő volt belőlük, s az egyiket jobboldalinak, a másikat baloldalinak nevezték. Kettő? Hiszen csak egy helyes irányvonal létezhet. A pusztán tény, hogy kettő volt belőlük, már jelentett valamit. Az emberek közötti konfliktusokban az igazság, a helyes fogalmak is pluralizálódnak.

Utáltam, ahogy Gyuri bácsi beszélt az ellenségeiről: amikor Kunt letartóztatták és megölték, Lukács és társai ünnepséget rendeztek, jól bevodkáztak. „Gyuri bácsi, hogyan tehettek ilyet? Hogyan lehetett egy ember halálát, pláne, hogy megölték, ünnepelni?” Lukács fölemelte az ujját: „Kutyának kutyahalál!” Visszahallottam ugyanezt Szolzsenyicintől: „Nem baj, ha a régi kommunistákat megölik, ezek is gyilkosok voltak, gyilkosok ölnék gyilkosokat.” Mi ennek a morálja? Egyrészt az, hogy gyilkosok ölnék gyilkosokat, nem ugyanaz, mintha gyilkosok ártatlanokat ölnék – ugyanakkor ne öljenek meg senkit. Aki gyilkol, akkor is gyilkos, ha gyilkost öl.

Rudas primitív, rossz filozófus is volt: féltékeny és irigy. A féltékenység és irigység emberi állandó. Ő a kisebbségét úgy kompenzálta, hogy elhitette magával: ő maga az igazi marxizmus, Lukács csak egy revizionista jobboldali. Bármit ír, tesz, mond: mindig polgári marad, nem a munkásosztály híve, arisztokrata stb. Rákosinak kellett Lukács feje, mert a Rajk fejéhez szüksége támadt egy ideológus fejére is. A Rajk-pert elindították, Rudast bízták meg, hogy kezdje meg a hajtóvadászatot Lukács ellen. Lukács nem tudta, mire megy ki a játék. Ahogy később elmondta nekem, amikor ez a cikk megjelent, meg volt győződve arról, hogy őt Rajk mellé teszik a börtönbe, és ki fogják végezni. Így olvasta a jeleket. Ha ő előre tudta volna, hogy a moszkovitákat nem fogják sem perbe fogni, sem kivégezni – egyetlen moszkovítával sem tettek –, akkor dehogyan gyakorol ő önkritikát! Azt hitte, az életéért harcol, ezért megtette. Végül is a legjobban az fizetődik ki, ha az ember becsületes. A becstelen is veszíthet, a becsületes akkor is nyer, ha veszít. Lukács megszokta ezt a lavírozást, tehát lavírozott, és önkritikát gyakorolt.

Üres az intézet, cipeljük a könyveket. Lukácsot marginalizálták: nem létezik. Ellenség, Rajkkal asszociálják. Ugyanakkor önkritikát gyakorol, tehát belátja hibáit. Elismerte, hogy bár Rudasnak nem mindenben van igaza, de azért sok mindenben mégis. Például abban, hogy ő a szovjet irodalmat elhanyagolta. Az egyik vádpont ugyanis az volt ellene, hogy csak a polgári realizmusról írt, s nincs egy jó szava sem a szocialista realizmusról, tehát titokban szocialistael-

lenes. Gyuri bácsi elismerte, hogy Rudasnak igaza van. Ezentúl ír majd a szocialista realizmusról. Írt is egy kötetet, borzalmas könyv volt. Ezt letette a párt asztalára, a *Volokalamszki országútról* meg a *Távol Moszkvától*-ról és más, hasonló rossz regényekről.

Lukács a magyar ideológiai életben nagy szerepet játszott, szinte a magyar kulturális élet királyának számított néhány évig. Ítéleteket osztott, gyakran rettenetesen igazságtalanul. Úgy viselkedett, mint egy pártfunkcionárius – az is volt. A magyar irodalomban és kultúrában ő osztogatta a jegyeket. Fejtőt mindenféle jelzőkkel illette, és megvádolta, hogy trockista szociáldemokrata. Bibó-ellenes cikkei megbocsáthatatlanul rossz bizonyítványt állítottak ki Bibó István kitűnő tanulmányairól. Lukácsot bízták meg, hogy eltörölje a föld színéről. Ő végrehajtotta az ítéletet.

1973-ban csöngettek az ajtón, s egy kopott kabátos férfi jelent meg Szent István parki lakásunkban. Bemutatkozik: „Bibó István vagyok.” „Jöjjön be, nagyon örülök.” Beszélgetni kezdünk. Valamit kért tőlünk, hogy intézzünk el, többször is eljött. Egyszer Lukácsról esett szó, és azt mondta: „Én nem vagyok olyan szűk látókörű ember, hogy Lukács György értékét az ellem írt kritikáiból ítéljem meg.” Nemes gesztus volt egy nemes embertől.

Bármit írt is Lukács, nem felelt meg a pártnak. Mindig kilógott a sorból. Volt egy elmélete az úgynevezett „népi demokráciáról”, amelyik nem proletárdiktatúra. Magyarországon és Közép-Európában nem olyan rendszer alakul ki, mint a Szovjetunióban. Ez egész más rendszer lesz, itt nem lesz prodeltárdiktatúra, csak népi demokrácia. Rákosi viszont eldöntötte: „a népi demokrácia egyenlő a proletárdiktatúrával.” Nem tűrhettünk itt valakit, aki azt állítja: a kettő között lényeges különbség van. Lukács Györgyöt tehát ki kellett szorítani a magyar kultúrából. Marginalizálni kellett, ne játsszon többet döntő szerepet. Irodalmi okok is közrejátszottak. Néhány íróat szeretett. A legidősebb, legbaromabb könyveket azért nem lehetett eladni neki. Az ízlését korlátozta az ideológia, de teljesen nem szüntette meg. Déry Tibort nagyon szerette. Ebben az időben kelt ki a párt Déry *Felelet* című regényének második kötete ellen, és jobboldali elhajlás vádjával bélyegezte meg. Dérynek önkritikát kellett gyakorolnia. Lukács ezt nem fogadta el, mert ilyen közvetlenséggel számára az irodalom és a politika nem kapcsolódott össze egymással, ugyanis hitt abban – ezt nevezte „a realizmus diadalának” –, hogy a művész világszerte és az ábrázolás között nincs közvetlen kapcsolat. Tehát a párt szemében irodalomkritikusként is szálla volt. A szálkát az ízlése jelentette. Később mondta nekünk: „Egy dolgot nagyon nehéz eltitkolni: az ész.” És még később, amikor bizalmas barátságban voltunk: „Tudják, egyetlen osztályharc folyik a világon, s ez az okosok és a buták között folyik.” A tanítványok azonban zavarba jöttek, egyrészt mert nekik világos volt, hogy Lukácsnak igaza van, másrészt meg nem volt világos, hogy miért gyakorol önkritikát.

A fiatal is nyitva tarthatja a szemét, de a naivitásunk önvédelemből is eredt. Vannak nők, akik nem veszik észre, hogy a férjük megcsalja őket, ez is naivítás, noha talán kényelmesebb nekik. Azt hiszem, körülbelül ez történt velünk. Nem vettük észre, hogy a férjünk megcsal, s hogy mennyire. Ez a naivítás élethetővé tette az életet. Enélkül Recsken találtuk volna magunkat, vagy Kistarcsán. Ez a naivítás megtartott a legális élet margóján.

A következő félévtől megszűntették Lukács óráit. Szabadságra ment, s ettől kezdve följárunk a Belgrád rakpart 2. ötödik emeleti lakásába. Teljesen új viszonyunk alakult ki vele. Megajándékozott a bizalmával. Lukácsnak a párt ügye minden ügynél fontosabb volt: mindent alá kell rendelni a pártnak! De személyesen azt követelte, hogy őt jobban szeressük, mint a pártot. Az ő igazságát helyezük a párt igazsága fölé. Nem azt akarta, hogy a pártot jobban szeressük az igazságnál, ez világos képlet lett volna. Nem, ő azt akarta, fogadjuk el, hogy őneki van igaza. A pártnak az igaza: nem igaz. Hogy a világtörténelem benne testesül meg – azt várta tőlünk, hogy olyan módon szeressük és támogassuk őt, ahogy ő kívánja. Ezt tettük. Hogy hűek maradjunk hozzá, ennek következtében hűtlenné lettünk a párthoz. Ezt honorálta is a párt az állan-

dó támadásokkal – de hát ezzel csak jót tettek velünk, noha akkor még nem tudtuk, hogy mennyire.

Amikor mellé szegődünk, nagy hatalmú professzor volt: a Lukács-tanítványok még parvenük is lehetnek volna. A Rudas-cikk pillanatától Lukács-tanítványnak lenni páriasornak számított. Amit választottunk. Egy percig sem merült föl, hogy az ember Rudast bármilyen módon támogassa, vagy megtegyje a Szigeti József-féle undorító gesztust, aki önkritikát gyakorolt, Lukács ellen. Amikor a *Felelet* első kötete megjelent, amit a párt még pozitívan értékelt, bevallottam Szigetinek, hogy én nem szeretem, mert giccs. Rettenetesen kikaptam tőle. „Hogy mondhat ilyet, nagyszerű, a legjobb regény, Lukács elvtárs is azt mondta.” S mikor a második része jelent meg, egyszer csak hallottam, hogy Szigeti sápítózik: „Ez rettenetes, borzalmas, pártellenes...” „Jóska, te próbáltad nekem eladni ezt a könyvet, mondván, hogy nagyszerű, én megmondtam, hogy giccs.” „Akkor még nem láttam, hogy mennyire pártellenes.”

Húszéves koromban már tudtam magamról: valami hivatásom van ezen a világon. Ahogy magamnak megfogalmaztam: föl kell törni a diót! Föl akartam törni a diót. A dió: az igazság. Az igazság ott van belül, és azt nekem meg kell ismernem. Az a hivatásom, hogy föltörjem a diót, megnézzem, mi van belül. Mi a lényege az ügynek, amit világnak, életnek, embernek neveznek, és megismerjem a lét lényegét. Mi van a dió héján belül? Úgy hittem, az a hivatásom, hogy filozófiát műveljek, és lényeges dolgokat lássak meg benne. Azóta semmivel sem lettem jobb filozófus, csak többet tudok. Ez nem lényeges, hiszen ma már azt is tudom, hogy nem tudok semmit. Nem lehet a diót föltörni. Abba az időbe sikerült beleszületnem, amikor nem törünk fel diókat. Akkor még csak a régi filozófiát ismertem: Arisztotelészt, Kantot, a diótörő-korszak filozófusait. De ebben a világban, amit posztmodernnek nevezünk, nincsenek föltörendő diók. Lassan jöttem rá erre. Mi már csak értelmezünk. Mi nem igazán tudunk magához a dolghoz fordulni, mi már csak régi szerzők vérével gazdagítjuk vérszegény ereinket, tehát vératömlést hajtunk végre önmagunkon. Régi halottak vérért használjuk. A mai világ nem teszi lehetővé, hogy rendszereket alkossunk, ezt a filozófusok ma úgy mondják: vége a metafizikának, vége a rendszernek. Rendszer helyett gondolkodás van. Mire sok mindent megtanultam, sok mindent megértettem, és körülnéztem, rájöttem, hogy nincs dió, amit föltörhetünk.

De húszévesen azt hittem, hogy diót törünk föl. Rendszert akartam építeni. Marxistaként azt hittem, az eredeti Marxhoz való visszatéréssel kapom meg azokat az alapokat, amelyekre föl lehet építeni egy rendszert. Később az egyik alapot a másik után vettem ki építményemből, és helyettesítettem másikkal. Mindig szerettem volna egészet alkotni. Kiveszek valamit a régi marxizmusból, és mással helyettesítem. Olyan ez, mint Thészeusz hajója, ami már nem ugyanaz, mert minden alkatrészét kicserélték, de végül is még mindig tart egy folyamatosság, mert az Thészeusz hajója. Történetfilozófiám írása közben – már Ausztráliában – feladtam a nagy elbeszélést, a régi, hagyományos, progresszivist történetfilozófiát. Rájöttem, hogy itt nemcsak arról van szó, hogy Marx rossz, s amit itt vagy ott mond, mással kell helyettesíteni. Nemcsak Marx, hanem az egész projektum nem működik. A metafizika nem működik. Ezt mások is észrevették mellettem, előttem, alattam, fölöttem. Ezt mindenki maga fedezi fel. Húszéves koromban tudtam, hogy diót kell föltörni, és ebből a szempontból még ma is ezt csinálom, hiszen az a felismerés, hogy nem lehet a diót föltörni, még a dió föltöréséhez tartozik.

Gyalog mentem föl az ötödik emeletre, nem használtam a liftet.

Amikor először mentem föl Lukácshoz, tíz percet állodogáltam az ajtó előtt, nem mertem becsengetni. Végül becsöngettem, és reszkettem, ideges voltam és feszült. Piri néni nyitott ajtót, és Gertrud is kijött egy pillanatra, hogy köszöntsön. Bevezettek a téglalap alakú dolgozószobába, amelyet egy nagy íróasztal uralt, mögötte rengeteg könyv és könyvespolc. Az íróasztal előtt egy íróasztalszék állt, mellette pedig egy karosszék, ami a vendégeknak szolgált. Nem vele szemben kellett leülni, hanem srégen mellette. Ő mindig az íróasztalnál ült, mint a régi

professzorok – én sohasem beszélek így a diákjaimmal. Elfordulok az íróasztaltól, hogy egyenlő szituációban érezzék magukat. Gyuri bácsi professzor volt az otthonában is. Ha valaki belépett hozzá, egyenlőtlen viszonyban találta magát. Mint egy kérelmező. Tehát a kérelmező és a döntést hozó viszonyának koreográfiáját hozta létre. A koreográfiát azonnal meg lehetett érezni, de nem kellett elfogadni. Én nem fogadtam el. Azaz: muszáj volt elfogadnom, abban a székben ültem, és így beszéltem vele, de igyekeztem azt a széket más funkciójává változtatni. Fél-éven belül úgy beszélgettünk, mintha egyenlőek volnánk. Amikor először léptem be hozzá, az ő koreográfiájában mozogtam: dadogtam, próbáltam arról beszélni, amin éppen dolgozom. Politikáról nem.

„Hát Lukács elvtárs nincs az egyetemen, és én továbbra is szeretném a munkámat önnel megbeszélni. Szeretnék beszélgetni magával.” És ő ettől kezdve mindig boldogan beszélgetett. Szeretett tanítani, szerette a beszélgetőpartnereket. Csak teoretikus kérdésekről beszélünk. Egyetlenegyszer tett kivételt, amikor operálták. Balatonalmádiban üdült, ott kapott gyomorvérzést. A mentők beszállították a kórházba, és azt hitte, gyomorrákja van. Gyomorfekély megvarasodásáról volt szó, könnyen tudtak segíteni rajta. Mindenesetre kórházban feküdt, és megengedték, hogy meglátogassuk. Azt hitte, a halál mezsgyéjéről jött vissza. Akkor beszélünk politikáról és etikáról. Ekkor mondta Gyuri bácsi a következőt: „Nézze meg Kun Bélát. Nagyon jó kommunista volt, és egy aljas gazember.” Hogy lehet valaki jó kommunista és aljas gazember? Nem értettem: számomra egy jó kommunista egyúttal elengedhetetlenül tisztességes. Azt hittem, az én kommunistáim azért rosszak, mert tisztességtelenek.

'49 és '53 között dúltak a letartóztatások, internálótáborok, egyetemről való kizárások. Az egész társadalmat áthatotta a félelem. Anyám legjobb barátnőjének, Bébi néninek az első férjét a nyilasok lőtték agyon. Maradt egy picit háza Budapesten, ezért mint háztulajdonost kitelepítésre ítélték. A második férje Fürst és a Sallai védőügyvédje volt. Mint kommunista ügyvéd jobbnak látta Bécsbe menekülni. Bébi néni megkapta a kitelepítési végzést. Anyámmal odamentünk este, és egész éjszaka virrasztottunk vele. Ismerős érzés kerített hatalmába: ez megint deportálás. Bébi néni zokogott, egész éjjel ott ültünk, a csomagok a lábunk előtt heverték, reggel jönnek érte. Hála istennek reggel egy motorbiciklis jött, aki lefújta a kitelepítést. Rákosi elvtárs küldte. Gábor Andor Bébi néni férjének jó barátja volt, együtt szociáldemokratáskodtak valaha. Elrohant Rákosihoz, és azt mondta: „Ha ezt az embert kitelepítik, nagy botrányt csapok.” Gábor Andor képes volt fejfel menni a falnak, s Rákosi ezúttal engedett. Hajnalban megérkezett a motorbiciklis, de azt az éjszakát a vele járó felismeréssel nem felejttem el.

Állandóan kiszerveztettek a faliújságban, például azért, mert nem tetszett a *Vidám vásár* című szovjet film. Mindig idióta voltam: kérdezték, és megmondtam, hogy nem tetszik. A *Találkozás az Elbán* sem. „Heller elvtársnő nem szereti a szovjet filmeket, és ez nagyon jellemző rá.”

Ki akartak zárni a pártból, mert a Grösz-per harmadrendű vádlottjával láttak beszélgetni. Állandóan értekezletre kellett járni; ha az ember hiányzott egyről is, szembe kellett néznie az eshetőséggel, hogy kizárják az egyetemről. Vagy megvonják az ebédjegyét. Jó olcsó volt a menzaebéd, és ezt az egyet lehetett megfizetni, vagyis az egyetlen mód volt, hogy meleg ételhez jussunk. Kékes elvtárs, a Tanulmányi Osztály vezetője, gigantikus tirannus ezt kétszer megvonta tőlem. Mert valamilyen bűnt követtem el. Karkai világ gomolygott: nem lehetett pontosan tudni az elkövetett bűnök mibenlétéről. Egyszer a macska ledöntötte a Sztálin-szobrot. Mindenki tudta, hogyan történt, de összehívták az egész egyetemet, és fölállították újra a szobrot a földszinten. Elénekeltek a *Himnuszt*, az *Internacionálét*, a szovjet himnuszt, mindent. A dékán dörgő szótartot intézett hozzánk, hogy a gonosz imperialista ellenség Sztálin elvtárs szobrán akarja megbosszulni... Röhögünk magunkban, de pléhpofát mutattuk. Részt vetünk az állandó komédiákban. Az értekezlet arra szolgált, hogy megfélemlítsék az embereket. Mindig megmondták, mi helyes és mi nem. Úgy írták le azt, amit nem helyes tenni, hogy mindekiben, aki jelen volt, fölmerült a gyanú, ő az, akiről szó van, ő az, aki helytelenül cseleke-

dett. Körtvélyesi Gézának, a kitűnő népitáncosnak kellett elvállalnia a filozófiai csoport vezetőjének tisztét, mert nemcsak pártszervezetünk volt, hanem filozófiai csoportunk is. Minden héten hosszan meg kellett tárgyalni a párt véleményét, ami annyit jelentett, hogy a csoportvezető előadta a legújabb blablát, s mindenkinek valami új dolog miatt kellett reszketnie. Körtvélyesi Géza elkezdte az értekezletet, s csak beszélt, beszélt, beszélt. Órák teltek el. '56 után bevallotta: „Volt egy gyakran visszatérő lidérces álmom: értekezletet vezetek, és sosem tudom abbahagyni.” Ő ezt álmodta, mi ezt éltük át. Nem beszéltünk meg semmit, nem vitattunk meg semmit, senki sem szólhatott hozzá semmihez, senki sem mondhatott ellent semminek: az egész egy megfélemlítési gyakorlat volt.

A reggel fél nyolctól nyolcig tartó Szabad Nép-megbeszélésre be kellett érni: az volt az első értekezlet. Addigra már föl kellett készülnünk belőle. Hangosan meg kellett ismételniünk a cikkek tartalmát, pozitív kommentárral. Mennyire szeretjük, és milyen igaz és jó minden, ami az újságban áll! Akkor volt pechünk, ha másnapra az illető cikkíróról kiderült, hogy ellenforradalmár. A taggyűléseken felálltak, hogy X. Y. levelezik ezzel és ezzel, hogy kapcsolatot tart az amerikai nagynénjével vagy az izraeli unokahúgával. A rokonokkal nem lehetett kapcsolatot tartani. Litván Gyuri felesége, Gál Éva ellen rettenetes támadás indult a pártszervezetben, mert írt az Izraelben élő bátyjának. Ott kellett ülnöm, és kibírni, hogy ne szóljak hozzá semmihez. Mindig hálát adtam a magasságos Úristennek, hogy nem vettek fel jelöltből tagnak, s így nem rendelkeztem szavazati joggal. '55-ben vettek csak föl, amikor az idők enyhülőre fordultak.

A borzalmas korszak szép korszak is volt egyben. Fialok voltunk, és megismerkedtünk a filozófiával: rágtuk, ettük, faltuk éjjel-nappal. Az élet egy időben mutatta meg mindkét arcát. Az értekezleten igyekeztem mindig másra gondolni. Nem lehetett komolyan venni, nem is lehetett odafigyelni, tudtam, hogy megfélemlítés folyik. Szerencsére egy héten csak egyszer volt nagy pártértekezlet, eltekintve a Szabad Nép-félórától. Az egyetemi előadásokra is kiterjesztették a rendcsinálást: szigorúan ellenőrizték, hogy az összes unalmas órán megjelenünk-e. Egy füzetecskével kellett közlekedni, és az ajtóban bepecsételték, hogy belépett az ember. Igazolni kellett minden óráról a jelenlétet. Szépen lepecsételtettem a füzetemet, s amikor jött a tömeg, kislisszoltam, mintha vécére mennék. Az órák kilencven százalékán nem vettem részt. Vagy pedig hátraültem, és mással foglalkoztam: olvastam a pad alatt, vagy írtam valamit.

Fogarasi szemináriumait kivéve azt a tananyagot tanultam, amit magam jelöltem ki magamnak: olvastam. Bóka László irodalomóráin lehetett mulatni, mert szellemes, vicces ember volt, és rengeteg anekdotát mesélt Babits Mihály szerelmi életéről vagy annak hiányáról.

Társasági élet abban az időben nem volt. Vigyáztunk az elszigeteltségünkre. Pistával bevontunk a szobánkba, és tanultunk, olvastunk, emberekkel csak az egyetemen érintkeztünk. A személyes érintkezések '53-ban kezdődtek. Egy-egy párttaggyűlés után elmentünk inni. Nem volt első-, másod-, harmad-, negyedosztályú vendéglő, minden vendéglőben pontosan ugyanazért az árért nem lehetett semmit sem kapni. Kétféle italt tartottak, rumot és kevertet, s mind a kettőt egy forintért mérték. A Százévesbe jártunk egyetem után. Könnyű volt részegre inni magunkat, ez volt a társasági élet, de mindenki vigyázott a nyelvére. Vasárnaponként kirándulni jártunk. Vagy meccsre.

Bihari Gyurit az atlétika érdekelte, a sportban a fiúk után mentem mindig. Akkor a margitszigeti stadionba jártam, és a futókat bámultam. Hermann fociőrült volt, ezért minden MTK-meccsre kijártunk, és később, mikor Fehér csatlakozott hozzánk, Pistával és Ferivel, tehát a két férjemmel, sokat jártunk együtt meccsre. Minden vasárnap, mert akkor vasárnap tartották a mérkőzéseket, kint voltunk a foci pályán. Ma is tudom a csapat-összeállítást különböző korszakokból. Az eredete és a hagyományai szerint az MTK zsidó csapat, Hermann és Feri ezért lett MTK-drukker. Amikor én kezdtem a szurkolást, már textiles csapat volt, aztán sajnos ávócsapat lett – nem is lett volna szabad neki drukkolni. A futball szép. Szép, ahogy játszanak, ahogy dirlbiznek. Érdekel a játék, érdekel a verseny is, érdekel a csapatmunka. Sokféle sport érdekel,

de pályára csak a focira mentem ki. Szegény Feri úgy halt meg, hogy félórával előtte még megnézte a tévében a Németország–Brazília focimeccset. Ő fanatikus maradt. Engem már nem érdekelte annyira, de ma is megnézem a focit. '56 után hagytuk abba a meccsre járást. '56-ban olyan esemény volt, ami minden vonatkozásában döntőnek bizonyult az életünkben. '56-ban találtam haza, akkor éreztem, hogy ebbe a világba van beleépítve az életem, és most már semmilyen más világba nem, csak ebbe. Ezt '56-ban éreztem meg, és megszűnt a futbólia, mert az is egy más világ volt.

Nem kellett a külvárosba vagy vidékre menni, hogy lássuk az ország nyomorát, mi is fázunk, mi is éhesek voltunk, mi sem kaptunk az üzletben semmit. Nem kellett szociográfiai megfigyeléseket tennünk, hogy rájöjjünk, mennyire lepusztult az ország. Mikor a sajtmintaboltban nincs sajt, azt észreveszi az ember. Nem lehetett sorban állás nélkül semmihez sem hozzájutni. Tejet még sorban állással sem lehetett kapni. Úgy örültem, mikor állapotos lettem, mert soron kívül mehettem kenyerért.

'50 nyarán a várkúti turistaházba, egy közös szállásra mentünk nyaralni – magánszállásra nem volt pénzünk –, de hál' istennek csak kettőnknek jutott eszébe odamenni, és ezért mégis magánszállás lett belőle. Itt ismerkedtünk meg, és töltöttünk együtt néhány napot Eörsi Gyulával, a később neves polgári jogi professzorral és feleségével. Maja éppen Anna lányával volt állapotos. Kettesben voltunk Pistával, **Eörsiékkel** nagy ritkán együtt sétáltunk: ők is, mi is nagyon fiatalok voltunk. Kiderítettük, hogy Gyula nem más, mint **Schleifer Ödön** bátyja, akiről még az óvilágból voltak emlékeim. A jégpályán minden lányt ledöntött. „Vigyázat, jön a Schleifer Ödön!” kiáltással rohantunk előle. Mi, lányok rettegünk tőle: még nem a lírai költőt ismertem **Eörsi Pistában**, hanem **Schleifer Ödönt**, a borzalmas kisleít.

'49 és '53 között kettesben nyaraltunk. Előtte mindig táboroztunk, utána barátokkal együtt vettünk ki szállást. Atomizálttá vált a társadalom, nem akartuk mással megosztani a magányosságunkat. Életemnek a zene mellett a legnagyobb szenvedélye a hegyjárás. A kirándulás komplikált műfaj, nem egyszerűen testedzés. Befogadom a hegyek és a fák formáját, az illatát, szeretek számocát szedni, ízlelni, bogyzni, málnát szedni: mint a medvék. Az érzést: fölmenni, letekinteni, majd leszaladni a hegyről. A török utat akkor fedeztem fel, s attól kezdve ez a kedvenc utam a Bükkben. Eger ostromakor a törökök törték hegyre föl, hegyről le. Rajta elsétáltunk egész Egerig, s utána lementünk fürödni Síkfőkútra. Abban a tóban ma már senki sem fürdik. A nap másik részében pokrócon fekve a *Karenina Annát* olvastuk. Gyönyörű dolgok voltak: kirándulni, olvasni. Elszigetelten, teljesen egyedül: senki sincs ott, senki sem hallgat, senki sem beszél, senki sem hallgat ki, senki sem félemlít meg. Évközben vasárnaponként kirándultunk, ha nem meccsre mentünk. Nyáron nagy, tavasszal kis túra. Ez volt a ritmus.

Huszonkét éves koromig tartott a diákságom, s utána fölvettem aspiránsnak. Már húszéves koromtól tanítottam az egyetemen, mert Lukács megbízott, hogy tanítsam filozófiatörténetre az elsőéveseket. '52-ben ezt főhivatásként folytattam, s ebben az évben kezdtem tanítani a Közgazdasági Egyetemen is ezt a stúdiumot. Kiadtam egy filozófiatörténeti jegyzetet, amiből állítólag generációk tanultak. Amikor emigrációban éltem, amikor ki voltam átkozva, amikor ellenforradalmár voltam – az egyetemen mindig abból tanították a filozófiatörténetet. Örülök, hogy nincs belőle példányom, mert lehet, hogy nagyon szégyellném magam miatta. Mindig szerettem tanítani, szerettem beszélni. Ezt a képességet cionista koromban sajátítottam el, mikor a kvucá vezetésével megbízottak. Tizenhét évesen nekem kellett előadnom a nálam fiatalabbaknak. Itt alakult ki a készségem, hogy ne legyek elfogódott vagy feszült. Táncozó is voltam, tudtam, mit jelent kilépni a színpadra, ahol nem muszáj észrevenni a közönséget. A táncozó és a cionista kvucavezető rutinja segített, hogy soha ne legyen problémám föllépni a katedrára. Szakdolgozatomat Erdélyi Jánosról írtam. Magyar filozófust akartam választani, akiről még nem írtak.

Tavaly tartottam egy előadást Hamburgban. Utána odajött hozzám egy házaspár, és bemutatkozott: Erdélyi Pál, Erdélyi Pálné. „Nem ismer meg, Ági néni?” „Honnan?” „A Kossuth Zsuzsa Gimnáziumból, ott tanított magyarra. Ági néninek köszönhetem a férjemet.” „Hogyhogy?” „Maga tanított nekünk Erdélyi Jánosról, a férjem Erdélyi János dédunokája. Amikor bemutatkozott nekem, én a neve miatt Erdélyi Jánosról kezdtem beszélni. Ő azt mondta: „Maga az első, aki ismeri Erdélyi János nevét. Honnan tudja? Így kezdődött a szerelem, amely aztán házassággal végződött. Több gyerekünk van.” Erdélyi János a késői reformkorban kezdte a pályáját, de filozófiai munkáit nagyrészt a szabadságharc és a kiegyezés között írta, fiatalon halt meg a sárospataki református kollégium tanáraként. Magyar hegelianus és utópista szocialista volt. Olyan ember, akinek a kultúrája kilométerekkel túlhaladta a korabeli Magyarország általános kultúráját. Egy ideig Németországban is tanult, s teljesen beágyazódott a német szellemi életbe. A maga jelenkorában élt Németországban, követte az újhegelianus vitákat és konfliktusokat. Tökéletes elfogulatlansággal tudott írni a magyar irodalomról. Nagyon elmarasztaló kritikát írt *Az ember tragédiájáról*, Petőfi Sándor egy pár versét kiemelte, de megállapította, hogy őrlt nacionalistáknak juthat csak eszükbe, hogy nagyobb Heinénél. Kitűnőeket írt filozófiai témákból, és ma is helytállóak a recenziói. Gyulai Pálnál, akinek nem sok tehetség adatott, mindig kevesebbre értékelték. Gyulai Pál a mai napig a nagy magyar kritikus. Ő örökölte a Petőfi-hagyatékot, mert sikerült feleségül vennie Szendrey Júlia húgát, s ezzel megkaparintania az örökséget, s közepes írásaival ő lett a magyar kritika istene. Erdélyi Jánost a kutya sem ismerte, ő csak szépen énekelt a gyerekeinek Sárospatakon. Erdélyi János lehetett volna a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, de ő nem akart kiegyezni. Helyette Arany Jánost választották meg, aki kész volt a kompromisszumra („Kis keresztem hol szereztem”). Számomra Erdélyi János jelentette a kompromisszumot nem kötő, becsületos magyar embert, aki a világ gondolkodásának centrumában dolgozik. Rövid életet élt, de azt igen tisztességesen. Népköltéssel is ő foglalkozott először. Ez az érdeklődés is Goethének, Heinének, a Grimm-meséknek, azaz a német romantika hatásának tudható be. A legmaibb kifejezéssel: Európa-konform elmének számított. A Parlamenti Könyvtárban régi, XIX. századi Athenaeum-számokat olvastam, mert a folyóirat sok korabeli filozófiai szöveget közölt magyar fordításban, s így bukkantam rá Erdélyi Jánosra, akinek személyisége igen vonzott. Ténylegesen én fedeztem fel, kiadtam egy kis kötetet tőle, és írtam hozzá előszót. Nem volt visszhangja, mert Erdélyi János valójában csak engem érdekelt. Mást nemigen, mert nem lehetett vizsgázní belőle, jó pontokat szerezni az ő ürügyén. Utóéletében is pária volt, kálvinista pária, ezért választottam.

Lukács egy ideig nem lépte át az egyetem küszöbét, s amikor visszament, nem taníthatott többé kötelező stúdiómot, csak szabadon választható szemináriumot. Óráin négy-öt-hat hallgató jelent meg, tudták róla, hogy nem kóser. És hogy mindig akadhat egy provokátor. De azért újabbak is csatlakoztak: Mészáros István és Almási Miklós, néhányan jöttek, néhányan kimaradtak az idősebbek közül. Hermann nem nagyon járhatott, mert reggel tanított Pestszentlőrincen. Mészáros István '56-ban disszidált, Angliába ment, ott lett egyetemi tanár, írt egy könyvet angolul Lukácsról. Ezenkívül az elidegenedés fogalmáról, szintén angolul. Később a szélsőbaloldalhoz csatlakozott, igen-igen nagy kritikus lett minden magyar progresszív szocialista irányzatnak. Munkágyerek volt, de nagyon törtető. Tiszteltem a tehetségét, mert az első – a legjobb – könyve, a *Szatíra és valóság* nagyon tehetséges munka. Amikor kiment Angliába, nem futotta ki azt, amit vártak tőle.

Lukács *Az ész trónfosztását* adta elő. Mindig egy félévet tanított: kezdte Hegellel, ami nem tartozott a témakörébe, csak Schelling, de ahhoz, hogy Schellingről beszéljen, Hegelről kellett beszélnie. Eljutott körülbelül Nietzscheig. A következő félévet azzal nyitotta: „Mielőtt az előadásomat folytatnom, röviden összefoglalom, amit az első félévben elmondtam.” És megint ugyanott végezte, ahol az előző félévben, mert a rövid összefoglalás kitöltötte az év felét. Így *Az ész trónfosztásának* második felére sohasem került sor. A Max Weberről és Heideggerről

írottakat sohasem adta elő az egyetemen. '52-ben újra visszatért az irodalmi alkotásokat elemző szemináriumához. Ezen a kurzuson már Konrád Gyuri és Fehér Feri is megjelent. Feri egy szakot hallgatott, a magyart, de filozófiára is átjárt, Konrád szintén, s ő is szórakozásból hallgatott filozófiát. Ferit eredetileg a Lenin Intézetbe vették fel, de ott olyan rettenetesen érezte magát, hogy átkéredzkedett a bölcsészkarra.

Ferit ismertem kicsi gyerek korában. Tizenhárom évesen a Vas utcában barátkoztunk meg, az Angol–Magyar Baráti Társaság tanfolyamán. Szorgalmas fiú volt, én lusta, Pista középen állt. Feri szerint Pista folyton aludt. Nagyon megkedveltem, helyes kisfiú volt, egyszer-kétszer elvittem moziba, de utána megszakadt a kapcsolat. Később hallottuk, hogy a Szabad Népből megjelent egy vita Déry Tibor *Fehér pillangó* című elbeszéléséről, azzal a céllal, hogy megmutassák, miért reakciós, rossz és dekadens mű, és egy Fehér Ferenc nevű középiskolás tolt le Déryt a legélesebben az ifjúság nevében. Pistával egymásra néztünk, és megállapítottuk: ez a kedves fiú is így elrohadt. Így fogalmaztunk: „Ez is így elrohadt?” Mindenki így elrohadt, még ez a gyerek is, úristen, mi lesz ebből? Feri Lukács-ellenes tanulmány írásába fogott, ezért elkezdte olvasni munkáit. S ahogy ő elmesélte: minél többet olvasott, annál inkább meggyőződött róla, hogy voltaképpen nem ellene, hanem mellette kellene írnia. Lelkes kommunista ifjonc volt, egy másik generációból, mint mi: öt évvel fiatalabb nálam, és kilenc évvel Pistánál. A „már nem ismerte Józsefet”-generációhoz tartozott. Náluk természetes volt, hogy kommunistaként indulnak. Hamarosan vad és szemellenzős kommunista lett: ha a párt kritizálja Lukácsot, akkor Lukács rossz, hát neki is kritizálnia kell. Viszont már gyerekkorában is nagyon lelkiismeretes volt, ezért mindehhez alaposan hozzáolvasott. Addig olvasott, míg rájött, hogy fordítva áll a dolog: Lukácsnak van igaza, nem a pártnak. Meglátogatta Lukácsot: „Lukács elvtárs, sajnálom, tévedtem, magának van igaza.” Önkritikát gyakorolt, őszintén: „Ettől kezdve az ön híve vagyok, önt fogom védeni.” S meg is tette, mindig-mindig is ezt tette. Saulus-Paulus változás volt az életében ez a hirtelen átalakulás. Megnyerte a középiskolás Rákosi Mátyás tanulmányi versenyt, és a Lenin Intézetbe küldték jutalomjátékként. Ott a díszhelyre tették, de gyűlölte. Ő bölcsészkarra akart járni, magyart akart tanulni. Konrád Gyuri azonnal bölcsészkarra jött, s ott Ferivel a legjobb barátok lettek. Úgy hívták őket: Castor és Pollux, mert egy ilyen görög csillagbarátság szövéődött köztük. Mindig együtt mutatkoztak, mi így is neveztük őket: a Fehér-Konrád. Konrádot személy szerint addig nem ismertem. A Falk Miksa utcában laktam, és ott lettem figyelmes egy vékony, csinos arcú fiúra meg egy gyönyörű, vörös hajú lányra: csókolózva, ölelkezve mentek az utcán. Bámultam őket, ilyen szép emberpárt ritkán látni. Az a szép emberpár volt Gyuri és a Vera, az első felesége.

Nem jártunk társaságba, de a szakmánkon belül protokollmeghívásokat – házaspárok hívtak meg házaspárokat – illet elfogadni.

Nádor György Fogarasi Béla tanársegédje volt az egyetemen. Fogarasi hozta oda, nagyon jó viszonyban voltak, míg csak Nádor egy dolgozatot nem írt a tudomány fogalmának történetéről. Fogarasi rossznak tartotta, Nádor viszont biztos volt benne, hogy kitűnő, ezért feszültség támadt közöttük. Nádor György adta ki és írt előszót Spinoza *Tractatus theologico politico*sához. Fontos kiadás volt, mert jelentősen hozzájárult Spinoza magyar kultúrába ágyazásához. Egyetemi előadásait nem ismertem, mert Fogarasihoz jártam, de barátilag sokat jártunk össze. A felesége '49 előtt jó barátságban volt Kádár feleségével. Amikor Kádár feleségét elbocsátották az állásából, mert férjét bebörtönözték, Mari akkor is fenntartotta vele a jó viszonyt. '56 után, amikor a Nádorék legálisan, a két lányukkal el akarták hagyni az országot, Mari Kádárnéhoz fordult, intézze el, hogy kapjanak útlevelet, és Kádárék visszafizették a kölcsönt. Nádor judaisztikáról is írt Spinoza kapcsán. Ő is a Rabbiszemináriumból jött, de erről nem beszélünk, mert semmilyen vallással kapcsolatos témáról nem lehetett szót ejteni. Később Heidelbergben judaisztikai professzorként folytatta a pályáját, és most valamelyik angol egyetemről, szintén egy judaisztika tanszékről ment nyugdíjba.

Szigeti Józseffel kettős viszonyban álltunk: egyrészt féltünk, rettegtünk tőle mint párttitkártól, másrészt mégis ő volt Lukács asszisztense – az is maradt végig Lukács egyetemi tanársága alatt. Nem tudtuk kikerülni, mert ő vizsgáztatott minden Lukács-kurzusból. Ma senki sem hiszi el, de tehetség volt. Kierkegaard-tanulmánya abban az időben igen jó munkának számított, s különlegesség volt, hogy valaki Magyarországon egy ilyen obskúrus filozófiai figuráról ír. Ma sem tagadom, hogy ő volt az első, aki fölhívta a figyelmemet Kierkegaard-ra. '49-ben megírta önkritikáját, amit voltaképpen Lukács elleni támadásnak kellett desifrizni, s ettől a pillanattól kezdve többé nem lehetett benne megbízni. Kiderült, hogy gyáva, törleszkedő alak. Köpönyegforgató és nagy asszimiláns. A párthoz akart asszimilálódni. Az Eötvös-kollégiumból indult. Lakatos Imrével, Lázár Györggyel és Király Istvánnal állt jó barátságban. Király Istvánal együtt küldték ki Németországba Göring-ösztöndíjjal a német kultúrát tanulmányozni. Szigeti ügy megmente életének ezt az epizódját, hogy nem volt más választása, különben behívták volna katonának, és kiviszik a frontra. Király és ő fordították le a *Rommel a sivatagban* című könyvet. Király sosem tagadta náci-szimpatizáns múltját. Az a meggyőződés alakult ki benne, mint később elmondta nekünk, hogy Magyarországnak mindig a régióban legfontosabb nagyhatalommal kell jó viszonyban lennie. Az effajta magatartással marad fenn Magyarország, az ő hite szerint. Ahogy tudatosan bolsevik lett később, úgy volt félnáci. Szigetinek nem volt rá semmi ideológiai oka. Elég érdekes, hogy ilyen emberek egész jól ellavíroztak, aki pedig Spanyolországban vagy Franciaországban volt kommunista, legtöbbször nagyon megütötte a bokáját. Nekik ugyanis nem volt valódi érintkezési felületük, így konfliktusuk sem a kommunizmussal. Ezzel a háttérrel nyitva álltak arra, hogy a kommunizmus bármelyik formáját, variációját elfogadják. Szigetét először a Lehel téren, egy kétszobás lakásban látogattam meg, amit kiutalással kapott. Akkoriban született az első fia. A kitelepítések után azonnal beköltözött egy Lorántffy Zsuzsanna utcai nagypolgári házba, amit jó ízléssel rendezett be fillérekért elárverezett, ellopott, elhagyott javakkal. Mindig a máséba ült bele. '56-ban én védtem a forradalmat, ő támadta: „Rendben van, ha még csak az állásokhoz nyúlnak, de mi lesz, ha a lakásokhoz nyúlnak?” Egész idő alatt attól félt, hogy a lopott lakását majd vissza kell adnia. Igen alacsony, majdnem proletársorból származott, viszont nagyon szerette, értette a kultúrát. Az emberek bonyolultak. Ha ma találkozom vele az akadémiai második osztály ülésén, és a véletlen úgy hozza, hogy egy irányba megyünk haza, Hölderlin-verseket szaval, rossz kiejtéssel ugyan, de nagyon jól memorizálva.

A harmadik ebben a társaságban Lázár György volt, akit eredetileg Lám Leónak hívtak, szintén az Eötvös-kollégium neveltje. Apja neves erdélyi gondolkodó volt. A szülői házból szexuális kalandjai miatt félig-meddig kiűzték. Saját elbeszélése szerint ifjúkorában beszerzett egy vérbajt, s mert két kisebb leánytestvére nevelkedett otthon, az apja jobbnak látta, hogy Magyarországra küldje, és távol tartsa a háztól.

Azzal vált hírhedtté, hogy írt egy kritikát a magyar pedagógia ellen, s ezzel víz alá nyomta azokat a pszichológusokat, akik valami értelmes dolgot alkottak. E hírhedt, a Társadalmi Szemlében megjelent cikkével akarta föltornáznai magát az ideológiai pápaság szintjére. De nem származott belőle semmi haszna, mert öt perc múlva őt is ellenséges, legalábbis osztályidegen elemnek tekintették, marginalizálták, és elbocsátották az állásából. Az ő tanítványa volt egyébként Kemény István, a neves cigány- és szegénységkutató szociológus, együtt rúgták ki őket az egyetemről. Lázár György nagyon érdekes helyre hívott meg, az apósa lakására. Lázár György Soós Jucit vette el feleségül, gyermekük, József a nevét Sztálin Józseféről nyerte, mert abban az időben Lázár György Sztálin elvtárs rettenetes nagy magyar híve volt. Ugyanakkor furcsa ketősség is jellemezte, amit örületnek is nevezhetnénk. Szektás kommunista volt, de állandóan azt hajtogatta, hogy Rákosi elvtársat mindenki megtéveszti. Osztályarúló, amerikai kémek, osztályellenségek nyüzsögnek Rákosi elvtárs körül, főleg Révai József osztályellenség, sőt: az amerikai imperializmus ügynöke. E felfedezéseiről több levélben tájékoztatta Rákosi elvtársat.

Borzalmasan fájt neki, hogy elveszítette a professzúrát, s kiebrudalását Révai József imperialista aknamunkájának tulajdonította. Révainak az amerikai CIA parancsolta meg, hogy bocsássa el őt, a pedológia ellen írva ugyanis ő rettentő csapást mért az amerikai imperializmusra. Ha nem ezeken a problémákon rágódott, a Pipacs című mulatót látogatta, ahol különböző lányokkal szűrte össze a levelet, ezért a házassága igen feszültté vált. Ezenkívül minden fiatal lányt, minden tanítványát elcsábította. Egy tanítványának azt mondta, hogy halálosan szerelmes belé, és miatta megváltozik. Soha többé nem jár kurvákhoz. Ha megtudja, hogy ő még egyszer egy Pipacs-kurvához felmegy, tegye meg a szívességet, és jelentse fel a pártnál. Hogy, hogy nem, ez meg is történt. A lány teljesítette kommunista kötelességét, és azonnal elgyalogolt a kerületi pártszervezetre. Szegény Juci rettenetesen szenvedett ettől, és semmi más vigasztalása nem maradt, mint az apja. Soós Aladár, a neves építész tekintélyt parancsoló személyiség volt, amint ősz hajával megjelent: tipikus zsidó nagypolgár. A lánya viszont populista, népies hullámokon evezett. Juci főleg népiesekkel barátkozott, ami engem és Hermannt igen megviselt. De kitűnően tudtunk népdalokat énekelni, hatalmas repertoárunk volt a dédimtől, apámtól, Vitányi Ivántól és Körtvélyes Gézától, s így belopakodtam Juci szívébe, noha folyton mondogatta azért, hogy „urbánus vagy, és nem ismered a magyar népet”. Juci azt javasolta, magyarosítsuk meg a nevünket Hermányira, mert Heller és Hermann névvel nem lehet élni – Magyarországon biztosan nem.

Sohasem volt semmi kifogásom a népiesek ellen. Urbánusnak sem tartottam magamat. A zsidók általában libabőrözt kaptak a népiesektől, s mindegyiküket antiszemita tartották. Én sohasem hittem, hogy a zsidót szeretni kellene. Miért kellene a zsidót szeretni? Megértem, ha valaki szereti a gyökereit, ha valakit érdekel a gyökere. Soós Juci azonban kompenzált: egyrészt a zsidóságot népies vonzalommal, másrészt a gazdagságát. Ugyanis a népies mozgalmak a szegénységet emelték piederstálra, s a proletárparaszt-vonulatot idealizálták. Gyönyörű nagy házban laktak. Egy roppant, félköríves sarokszobában gyűltünk össze, az ablakok színpompás panorámára nyíltak, az asztalt kényelmes fotelok vették körül. Életemben nem láttam ilyen nagypolgárian elegáns környezetet, mint amiben Juci élt, ahová behozta ezt az erkölcsileg elbukott kálvinistát, mert Lázár-Lám tisztességes kálvinista családból származott. Szellemi értelemben a csatornában végezte a *Magyar Enciklopédia* szerkesztőjeként, Szerdahelyi István jó barátjaként. Tehetséges és okos ember volt, az esze vágott, mint a beretva, s az egyik legszebb férfi, akit személyesen ismertem. Ismeretlenül, érdektelenül halt meg, élete végén is lányok után kajtatva, de a világban már semmiféle szerepet nem játszva. Később Jucival, akinek sikerült megszabadulnia Lázártól, s újra férjhez mennie, ismét összehozott a sors. A hatvanas években, a Szociológiai Csoportban, később Intézetben dolgoztam. Egy könyvecskét írt nálunk, én adtam ki az Akadémiai Kiadó Szociológiai Füzetek sorozatában, s én írtam hozzá előszót. Megbecsültem a munkáját, mert kitűnő szociográfiai képességekkel rendelkezett, és mint embert is újra közel éreztem magamhoz.

Lányom a XIX. pártkongresszuskor született. Kórházban feküdtem, amikor megjelent az a Szabad Nép-szám, amelyik közölte Malenkov kongresszusi beszédét, és Sztálinét, amelyben az állt, hogy a béke fennmarad és tartós lesz – valamint: „most a kommunizmusnak kell kézbe venni az emberi jogok burzsoázia által elvetett zászlaját...” Megszületett Zsuzsi. Zsuzsi élete tehát gyönyörű mozzanatokkal kezdődött. '53 júniusában mentem vele először nyaralni, kilenc hónapos korában. Rubeolás volt szegénykém, tőlem kapta el, s a nap jó részében ápoltam. Pest mellett vettünk ki egy kis vityillót, ide jött ki hozzánk Katona Kati nevű barátnőnk, aki már a kerítésnél lebegtette az újságot: „Nézzetek, mi történt!” Katona Kati negatívan ítélte meg az eseményt, milyen borzalmak lesznek itt, ez egy reakciós beszéd, ki hallott még ilyet. Kezünkbe vettük Pistával a lapot, és ahogy olvastuk, végtelen öröm áradt szét bennünk: a második folszabadulás kezdete. Mintha egy nehéz kő gördült volna le a szívünkről. Nagy Imre júniusi beszéde olyan reménykeltő volt, hogy hirtelen úgy éreztük: mégis előttünk még az élet.

Szorogásunk, elszigeteltségünk nem tart örökké. Valami történik most, valaminek történnie kell! Egy csapásra megváltozott minden. '56 után megint visszaállt ugyan a borzalom, de az mégsem volt ugyanaz, mint ami '53 előtt volt. Mindennek a reménye benne sűrűsödött a Nagy Imre-beszédben. Zsuzsa éppen rubeolás és kilenc hónapos, s mi úgy éreztük, új korszak kezdődik az életünkben. Zsuzsi négyéves és ugyancsak beteg volt, amikor kitört a forradalom: tüdőgyulladásos. A forradalom alatt vittük be a kórházba, a Róbert Károly körüti gyermekklinika-ra, ott feküdt mindvégig: Pistával mindennap meglátogattuk, a kórházban hallgattuk a híreket. A kórház és a forradalmi bizottság között jártunk éjjel-nappal. Csak akkor nem történt vele semmi, amikor Sztálin meghalt. Nem volt beteg.

'53-tól a mindennapi életünk gyökeresen megváltozott. Újra összejöttünk másokkal, kirándultunk: bandába verődünk. A spicliktől továbbra is tartani kellett, de a megfélemlítés szorítása enyhült. A határok is kinyíltak. Először lehetett átmenni a szomszéd országokba. '54-ben elmentünk Csehszlovákiába. Négy órát álltunk a határon. Budapestről a Magas-Tátráig tíz órát tartott az út. Gyerekkorom óta először olvastam idegen nyelvű feliratot, hallottam más nyelvet beszélni, először használtam más pénzt. Társasutazással mentünk, egyéni útlevel még nem lapulhatott az ember zsebében. A klausztofóbia kezdett lazulni. Később az írószövetség csoportjával is kirándultunk Karlovy Varyba. Beszélni, kritizálni, vitatkozni kezdtünk. Újra lehet: pró és kontra. Az idő összesűrűsödött: hamarosan felelősséget kellett vállalni azért, amit beszéltünk. Amikor az ügynevezett márciusi határozatban a Rákosi-társaság Nagy Imre ellen fölépített, akkor mindenki tudta: ha kiáll a márciusi határozat ellen, akkor vállalja a rizikót, hogy kizárják, és ez meg ez történhet vele. Viszont tudni lehetett, ki és miért vállalja a rizikót. Ez teljesen más, mint amikor a Kékes elvtárs egyszerűen megvonta az ebédjegyet, és nem lehetett tudni, hogy a macskáért történt-e vagy a kutya füléért, avagy azért, mert nem tetszett egy szovjet film. A régi világ irracionális volt, úgy döntöttek, ahogy akartak, és az indokokat titokban tarthatták. Az elnyomás most kicsit racionalizálódott. Tudni lehetett, miért nyomnak el, és a racionális elnyomás fölszabadítja az energiákat.

Még pártgyűléseken is lehetett vitatkozni, hát még kirándulásokon. Több embert meghívtunk a lakásunkra, vettünk egy kiló kenyeret, egy rúd kolbászt, mindenki tört belőlük, közben vitatkoztunk, veszekedtünk, és lengettük a kolbászt meg a kenyeret. Rákosi és Nagy Imre között pluralizálódottunk. Attól kezdve, hogy Sztálin meghalt, hihetetlen jelentősége lett mindannak, ami a Szovjetunióban történt. Malenkov és Hruscsov konfliktusa mindennel összefüggött. Izgalommal néztük a politika minden rezdülését. Úgy éreztük, változhat valami, sőt a változásban mi is valahogy részt vehetünk, részt kérhetünk ebben a provinciában is a világunk kialakításából.

Nagy Imre miniszterelnök lett, elkezdték felülvizsgálni a régi pereket. Egyik pert a másik után. Elsőnek Pálffy Györgyöt rehabilitálták. A Vörösmarty cukrászdában Bródy Franci odajött hozzám, és megsúgta: Pálffy perét felülvizsgálták, és kiderült, hogy egy szó sem igaz abból, amiért halálra ítélték. Fölültem a kettes villamosra, és Gyuri bácsihoz siettem. Előzetes bejelentés nélkül, mert akkorra ilyen bizalmas viszonyba kerültünk. „Lukács elvtárs, Pálffy rehabilitálták. Minden hazugság volt.” „Nem lehet igaz.” Máig sem tudom, mi nem lehet igaz. Pálffy rehabilitációja vagy az, hogy minden hazugság volt? Valószínűleg az utóbbi. Gyuri bácsinak más volt mindehhez a viszonya, mint nekünk. Mibennünk csak az abszolút boldogság lobogott, hogy a szörnyűségnek vége, Nagy Imréől mi egy emberi arculatú szocializmust vártunk. Gyuri bácsi kétféle érzett. Neki is megkönnyebbült a lelke, az ő félelme is enyhült. Nemcsak értelmileg, de érzelmileg sem tudta a két dolgot összeegyeztetni, szerintem nagyon sok inkonzisztencia van abban, amit az **Eörsi Pistának** adott interjújában mondott. Rákosit utálta. Egyrészt mert Kun-frakciós volt, másrészt mert piti fráternek, az ő szavával „perliágens”-nek, tartotta. Nagy Imrével szemben is komoly székepszissel élt, mert Nagy Imre őt nem fogadta be. Egyszer Feri közvetíteni akart közöttük, közvetített is, ugyanis közel állt: a Nagy Imre-csoporthoz. Átadta Lu-

kács egy üzenetét Nagy Imrének, de Nagy Imre számára szemmel láthatóan nem volt vonzó, hogy Gyuri bácsi csatlakozzon hozzájuk: túlságosan meg volt terhelve a régi bolsevizmussal. Lukács számára is problematikusnak tűnt a Nagy Imrével való szövetség, két szempontból is. Ismét kétféle érzett. Nagy Imre nem tartozott ahhoz a régi gárdához, amelyet ő pártarisztokratának nevezett. S úgy érezte, nincs meg benne a képesség, hogy győzzön. Egy pártkongresszuson hagyta magát leszavazni. Gyuri bácsi dührohamot kapott, és azt mondta: „Micsoda miniszterelnök, aki nem tudja megszervezni a pártot úgy, hogy ő kapja a többséget?” Egy pártot meg kell szervezni, meg kell vásárolni az embereket, meg kell csinálni a többséget, egy funkcionárius, aki vereséget szenved egy pártértekezleten, az nem ért semmit az egész ügyhöz. Politikusnak csapnivaló.

Szántó Zoltán, aki később csúnyán viselkedett a Nagy Imre-perben, elment Gyuri bácsihoz: „Gyuri, maga megőrült, maga el tudja képzelni, hogy egy jugoszláv belügyminiszter illegálisan átjön a magyar határon valakivel tárgyalni? Gyuri, maga megőrült?” A józan ész alapján nem lehetett elhinni, de ő el akarta hinni, és mindent elhitt. S amikor kiderült, hogy minden hazugság, fenntartott egy furcsa elméletet. Tudta, hogy a Buharin-per is hasonló kaptafára készült, de az volt a véleménye, hogy bár a Buharin-per hazugság volt, mégis volt valami „reális mag” benne. Nem úgy volt igaz, ahogy a tárgyalási színjátékon előadták, de a pernek volt pozitív funkciója. Danton kivégzésére hivatkozott: az is csupa hazugságra épült. Ha Danton nem volt is angol kém, de ha ő győz, a francia forradalom rosszabbul járt volna. Ez a modell egyébként Dantonra vonatkoztatva sem igaz. Viszont az is elképzelhető, hogy csak Szántónak állította, hogy elhisz mindent. S ő is csak a felesége előtt tárta fel a legmélyebb meggyőződését, ahogyan mi Pistával is csak egymásban bíztunk.

Az egyetemen jó néhányan megijedtek a Nagy Imre-programtól. El tudom képzelni, hogy történelmi reflexek hatására is idegenkedtek tőle. Évszázados tapasztalat – az 1848-as forradalom és szabadságharc is pogromokkal indult –, hogy bármilyen, hirtelen jövő szabadságból valami rossz hárul a zsidókra. Bizony, amikor a Nagy Imre ilyen szavakat használt, hogy fontos számára a „kis magyarok oktatása”, sok zsidó libabőrt kapott. Nem érttem, hiszen arról esett szó, hogy legyen jó az elemi oktatás. Egy kis nacionalista szín sem jött rosszul. A Rákosi-rendszerben a bennünket kormányzó orosz állampolgárok úgy köpték le a nemzetet, hogy nem ártott hangsúlyozni: ebben az országban azért magyarok laknak, ne tessék haragudni, nem oroszok. Én nem bántam, ha a „kis magyarokat” oktatták, noha ebben jó néhány zsidó antiszemitizmust orrontott. Kiütközött bennük a hagyományos zsidó betegség: olyasmiben is antiszemitizmust szagolnak, amiben egyáltalán nincsen.

Semmiféle torz reflex nem alakul ki véletlenül. De ez a tény a reflex torz voltán jöttányit sem változtat. Nagy Imrétől nem volt miért félniük. Mint zsidó azt állítom az antiszemitizmusról: jó nekünk, mert fönttartja a zsidóságot. Az antiszemitizmus annak a népnek a szégyene, amelyik antiszemita. A magyar antiszemitizmust mint zsidó nem bánom, mint magyar szégyellem. A zsidóság legasszimiláltabb rétege szokott leginkább sikoltozni az antiszemitizmus miatt. Akik teljes mértékben el akarnak tűnni, s szegények azért sikoltoznak, mert nem tudnak. Katasztrófának tartják, hogy nem lehet nem zsidónak lenni. Ezért félnék az antiszemitizmustól. Nemcsak azért nem tudok rokonszenvezni velük, mert súlyos neurózist érzek a sikolyukban, hanem azért sem, mert ebben a viselkedésben egy ontológiai ellentmondás is szerepet játszik. A holocaust – neurózis. Ezt én is elástam magamban. De a holocaust más, mint a zsidóságproblematika. Az előbbi: felelősségvállalás halottainkért. A zsidóságprobléma viszont identitáskérdés. Ez két külön probléma. Szemere Samu, Pista első mestere semmiféle kompromisszumot nem kötött. Vallásos zsidó volt, számtalan filozófiai klasszikust ültetett át magyar nyelvre. Spinoza-könyvét, amit németül írt, soha nem adták ki magyarul. Makulátlanul kiállt tisztes meggyőződése mellett, ami nagyon egyszerű identitás volt, mert vallásos azonosságban fejeződött ki. Sérthetetlen volt, mert vallásos volt. Nemcsak a Törvényt tartotta meg, erős szálak

fűzték a judaizmushoz is. Az igazi vallásos ember Jób álláspontját követi: mivel Isten kifürkészhetetlen, maradjunk abban, hogy én nem voltam bűnös, és nem azért büntettek meg bennünket, mert bűnösök voltunk. Ő tudja, ti nem tudjátok. Csak a „barátok” hajtogatják, hogy ilyenolyan bűnünk következtében csap le ránk Isten haragja. Jób tudja, hogy ez nincs így. Ez a bölcs tudás a zsidóság egyik fontos üzenete: emberi agyunkkal nem lehet a holocaustot mint isteni büntetést fölfogni.

A sztálinizmus mint totális rendszer borzalmi '53-ban kerültek nyilvánosságra, akkor értettük meg, miről volt szó. Addig nem értettük. Ezért hiszem el sok németnek, hogy fogalma nem volt, mi történt Auschwitzban, mert nekem sem volt fogalmam '53–54 előtt, hogy mi történt a Gulagon. Ha nekik tudniuk kellett volna, akkor nekem is. Nem mentem a nyomok után. Az ember ezt többnyire nem teszi meg. Akik átélték, nem beszéltek róla, féltek. '53 után nem féltek. Beszélni kezdtek. Azt éreztem: soha többé ezt a szörnyűséget nem lehet megengedni, soha többé nem fogok hallgatni! Már nem töltött el örömmel, ha visszagondoltam: milyen boldog voltam a párttaggyűléseken, hogy jelöltként hallgathatok. Sírva mondtam magamnak azokban a napokban, hogy soha többé nem fogok hallgatni! A leckét megtanultam: máskor, ha ilyen helyzetben leszek, beszélni fogok, nem fogok többé hallgatni, mert ez tisztességtelen. Tisztességtelen is volt.

Szekeres Gyuri Csehszlovákiában született, földbirtokos családból, kommunista lett, és mint kommunista Franciaországba ment, francia felesége volt, francia gyereke, sőt elnyerte a francia állampolgárságot is. Maquisard-ként vett részt az ellenállási mozgalomban, megkapta a Becsületrendet. Felesége is kommunista volt, a francia kommunista Nőszövetség egyik tótumfaktuma. Szekeres Gyurinak '45-ben eszébe jutott, hogy ő magyar, hazajött, és jelentkezett a pártnál. Átigazolták a francia kommunista pártból a magyarba, és elküldték Olaszországba kultúrattásának. Szép, gyönyörű férfi, Lollobrigida és hasonlók nyüzögtek körülötte a követségben, jól érezte magát. A Rajk-perig. Akkor azonban nyomban észbe kapott: ide nem lett volna szabad visszajönnie, nagy hibát követett el. Tehát visszament Franciaországba, jelentkezett a hatóságoknál: „Maquisard voltam, kaptam érte egy Becsületrendet és állampolgárságot, feleségem francia, gyerekeim francia, hiba volt Magyarországra visszamenni, szeretnék hazatelepülni Franciaországba.” A tisztviselő végighallgatta, és azt mondta: „Mindez nagyon szép és gyönyörű, de legyen kedves, mondja meg, milyen a szovjet hadsereg elhelyezkedése Magyarországon.” Gyuri ránézett: „Ne haragudjon, félreértés történt, én nem kémnek jelentkezem, szeretnék hazatelepülni Franciaországba.” „Jó, gondolkozzon, jöjjön vissza holnap.” Gyuri visszament, megint ugyanazt az úriembert találta ott, aki továbbra is a szovjet hadsereg elhelyezkedése iránt érdeklődött. „Nem tudom – felelte Gyuri –, de ha tudnám, se mondanám meg, mert nem kémnek jelentkeztem, magyar–francia állampolgár vagyok, lemondok a magyar állampolgárságról, feleségem, gyerekeim francia”... stb. „Jó, várjon egy kicsit.” Várt egy kicsit, bevitték egy szobába, rázárták az ajtót, öt óra múlva megjelent két ember, hátracsavarták a karját, levitték a lépcsőn, betuszkolták egy kocsiába. A kocsi elindult, ment, ment, nagyon sokáig, amíg el nem érkezett Nyugat-Berlinbe, s ott át nem ért Kelet-Berlinbe, ahol is átadták a szovjet hatóságoknak, kicserélve egy francia kémre. Az oroszok továbbadták Rákosiéknak, akik elítélték húsz évre mint francia kémét. Látásból ismertem, az írószövetség környékéről. Visegrádon találkoztam vele, az írószövetség alkotóházában. Ő volt az első, aki részletesen beszámolt a börtönökről. Addig sejtelmem sem volt róla, milyenek a magyar börtönök, hogy bánnak ezekkel az emberekkel, milyen az életük. Beültem Gyuri kis szobájába, s ő órákon keresztül mesélt nekem arról, mi történt, hogy történt. Tőle hallottam először ezt a szép mondást: „A börtönben csak a Tízparancsolattal tudtam mit kezdeni. Bármilyen mást mondtam magamban, éreztem, hogy ha ahhoz tartom magam, csirkefogó is lehet belőlem. De a Tízparancsolat azt mondja: „Ne tégy

felebarátod ellen hamis tanúbizonyságot! Ez abszolút követelés, ha ehhez tartod magad, nem lehet nagy baj veled.”

Másik nagy felvilágosítóm Lengyel Józsi bácsi volt, aki akkor még nem adott ki kötetet. Vele volt gyönyörű, kék szemű orosz felesége, aki rövidesen meghalt. Lengyel Józsi felesége északorosz parasztlány, akit egy orosz arisztokrata vett feleségül. Az orosz arisztokratát később a fiatal szovjet kormány kinevezte angol követnek. Angliában éltek, majd visszarendelték őket. A férfit agyonlőtték, a nőt Szibériába száműzték, ahol tizennyolc évet töltött kékfestéssel, tiszta kék volt a keze, ott ismerkedett meg Lengyel Józseffel, ott vette el feleségül. Velük is Visegrádon ismerkedtem meg. Az alkotóházban valaki arról kezdett fecsegni, milyen nagyszerűek voltak a kommunista évek, Rákosival nem illett volna cirkuszt csinálni, miért kritizálják most Sztálint? Józsi bácsiban fölment a pumpa, és azt mondta: „Akkor elmesélem a történeteimet.” És mesélt. Szibériáról, a koncentrációs táborokról, a kivégzésekről. Először hallottam a Gulagról. Sejtettem, hogy hagyják az embereket munka közben meghalni, de a kivégzésekről, haláltáborokról nem volt fogalmam. Fölvilágosult emberként mentem vissza Visegrádról '54 nyarán és '55 telén. '56-ot felvilágosodva fogadtam.

De Visegrádig sem kellett menni, ott volt Jánosy Ferkó, Gyuri bácsi fia, akit szintén Szibériába deportáltak. '53 előtt erről a tényről sem tudtam az égvilágon semmit, de '53 után, úgy, mint mások, ő is beszélni kezdett. Pedig már '46–47-ben visszajött. Lukács György kátyrán nyerte vissza. Lukácsnak a hatvanadik születésnapja '45-ben volt, s megkérdezték tőle a pártban, mit kér a hatvanadik születésnapjára. Ő vett egy mély lélegzetet, és azt mondta: „A fiamat.” Azt mondták: megpróbáljuk. A magyar közigazdász, Sztálin tanácsadója, aki Lukácsot köszöntötte hatvanadik születésnapján, azt mondta: „Nézze, Lukács elvtárs, megnézem, mit tehetek ebben az ügyben. Berijával minden héten együtt bridzselek, megpróbálok valamit tenni az érdekében.” Két hét múlva telefonált: „Azt hiszem, Lukács elvtárs, a dolog el van intézve, egész este hagytam nyerni Lavrentyij Pavlovicsot, rettenetesen jó kedve kerekedett, s ekkor megemlítettem, hogy ott van az a Jánosy Ferenc, nézzen már utána, és engedje szabadon. Ő ezt valamilyen formában meg is ígérte.” Ferkó elmesélte, hogy letartóztatáskor vagy azt mondták meg a delikvensnek, hány évre ítélték, vagy azt, miért ítélték el, de mind a kettőt soha nem mondták meg senkinek. Neki megmondták, hogy tíz évre ítélték, de hogy miért, ma sem tudja. Tüdőbajjal jött vissza, egy kecskével együtt elküldték a Kaukázusba, hogy kigyógyuljon, és utána Magyarországra jött. Rákosi behívatta, és azt mondta: „Ferkó, ismerem magát gyerekkora óta, az önéletrajzában semmit ne írjon le arról, ami magával történt, hanem ha üres helyet hagy az önéletrajzában, és megkérdezik felőle, válaszolja: forduljanak Rákosi elvtárshoz.”

'53-ban mindenki abban mélyedt el izgatottan, ami éppen akkor történt. Valami történik, valami változik, s vajon hogyan alakítja majd az egyes emberek mindennapi életét, sorsát? Milyen lehetőségek nyílnak meg? Ilyenkor az ember a jelenre koncentrálja összes szellemi energiáját, érdeklődését. Ezért a historiai érzés inkább csökken, mint növekszik. Az olvadás szokiban ment végbe. Mindig fagyás, olvadás, fagyás, olvadás között ugrált a társadalmi hőmértő. Ki állja a szavát? Ki vállal felelősséget azért, amit tesz? Ki december? Ki lépet az egyik álláspontonról a másikra attól függően, melyik látszik győzni? '53 az emberi karakter nagy mércéjévé vált. '53 és '56 között megismertük az embereket. Kijöttek a napfényre, megmutatták magukat, megmutatták, mennyit érnek.

'53-ban tehát megtudtuk, hogy a borzalmas dolgok megtörténtek, s azt is, hogy ennek a borzalomnak mi is részesei voltunk. Embereknek, akik a holocaustból kijöttek, belátni, hogy megint ennek a borzalomnak a részesei, iszonyatos felismerést jelentett. A zsidó gyerekek erre kétféleképpen reagáltak: vagy nem akartak elhinni az egészből semmit, és rákosisták maradtak, azt mondták, ez nem igaz, ezt csak kitalálták, védekező állásba szorították magukat, vagy pedig tettek egy 180 fokos fordulatot, mint például Kende Péter, a Szabad Nép újságírója, vagy Mérai Ferenc, Aczél Tamás, és egy pillanat alatt ellenzékbe fordultak. „Ebben nem lett volna

szabad nekünk részt venni, nem lett volna szabad szerepet játszani!" felkiáltással az irodalmi ellenzék élére álltak az Irodalmi Újságban és az írószövetségben. Az ávós gárdával nem tudni, mi történt. A zsidó ávós gárda egy része végig kitartott Rákosi mellett, a másik részét már régen kivégezték. Mészáros Vica is '53 után mesélte el, hogy '49-ben egy régi barátja fölhívta telefonon, és azt mondta: „Csak azért hívlak föl, mert nem fogsz többet rólam hallani, itt valami borzalom történik nálunk, semmi mást nem tudok mondani, szörnyűségek történnek, hidd el nekem, szörnyűségek történnek...”, és lerakta a kagylót. Ez az ÁVO-ban dolgozó barátja soha nem került elő többé. Valahol az ÁVO pincéjében agyonverték. Egyszerű zsidó gyerek volt, aki Vicával együtt volt illegális kommunista. Némelyek eltűntek, mások pedig boldogan evickéltek tovább az ÁVO-ban, majd a Kádár-féle államvédelmi hadsereg főnökei és vezérszónokai lettek – és végig tovább üldöztek bennünket.

Mint mindenütt, itt is kettéváltak az utak. Ez olyan drámai pillanat volt, ahol az utak tényleg szétváltak. Azok a zsidó gyerekek, akik '45-ben bekerültek az ÁVO-ba, nem tudták, mit tesznek. Azt hitték, meg fogják bosszulni a nácizmust. A bosszút nem szeretem, mert az igazságszolgáltatást részesítem előnyben, de megértem a motívumot, bár nem helyeslem. Lehetett menni és maradni. '53-ban volt választás. '53–54-ben megtudták pontosan, hogy mi történt. Aki az ÁVO-t választotta, annak nincs többé mentsége: utolsó csirkefogó. Lehetett '56-ban disszidálni, '53-ban is kiengedtek a szolgálatból. Voltak, akik a börtönökből kijöve vállalták újra az inkvizitor szerepét: Kádár is, Marosán is. Sokan voltak ilyenek. '53-ban látni lehetett a rendszer természetét. Aki nem látta, vak volt és süket. '52 előtt kevesen látták belülről olyanok, mint az a fiú, aki Mészáros Vicának telefonált. Olyan is akadt, aki vállalta, hogy agyonverjék egy pincében. Nevüket nem ismerjük. Lehet, hogy valahonnan megtudjuk, valamilyen archívumból előkerülnek – noha azokat az archívumokat is régen eltüntették. Többnyire rettenetesen félték, mert ha nem végeztetnek ki, őket végzik ki. Bekerültek az ördögi körbe. De '53 után már nem végezték ki őket. Nem lehetett arra hivatkozni, ha nem vállalom, megölnék. Mind önkéntes határőr volt, aki visszament és ott maradt. S aki '56 után ott maradt, az kétszeresen önkéntes.

A gyilkos: gyilkos. Akárhol gyilkol is. Vannak gyilkosok, akik bosszút állnak. A kisnyilas lehet, hogy bosszút állt a gazdag földbirtokos miatt, aki őt nyúzta. Ennek nincs vége. A gyilkosság vádja alól nem ment fel, hogy volt motívuma. Egy zsidónak háromszoros oka lett volna, hogy ne álljon be a gyilkosok közé: mert elszenvedte az igazságtalanságot. És ha mégis megtette, teljes mértékben felelős érte. Más dolog '45-ben megbüntetni a náciakat. Voltak gyerekek, akik hazajöttek a MUSZ-ból, és égett bennük a bosszúvágy. Nem helyeslem a bosszút. Nem szerettem, akkor sem, amikor bejöttek hozzánk: „Gyertek az Oktogonra, akasztják a nyilasokat!” „Nem megyek oda, én nem akarom látni. Nekem ne akasszanak senkit, eleget akasztottak már!” Nem helyeslem a pogromot, nem helyeslem a dühöt. Az Almássy téri fiúk semmiképpen sem menthetők fel a felelősség és a morális megítélés alól. Az Almássy téri zsidó fiúk egy része az ÁVO-ba jelentkezett '45-ben. A típus ismerős, megtalálható az amerikai zsidó gengszterek közt vagy az izraeli biztonsági szolgálatban. Minden népben megtalálhatók ezek az agresszivitásra szakosodott emberek, ez nem zsidó specialitás. Bizonyos helyzetekben a bosszúvágy intézményes lehetőséget kap. '45-ben az volt a hiedelem, hogy a zsidó megbízhatóbb, mert nem volt náci. Ezért jóval többen helyezkedtek el a belügyi szerveknél, mint amekkora a zsidók arányszáma a magyar lakosságban. Ezt meg kell magyarázni, és semmiképp sem lehet felmentést keresni az alól, ami itt történt. Meg kell érteni azokat a magyar szemléelőket is, akik számára ez fájó seb.

A nyilas és az ávós gyilkos tettét össze lehet hasonlítani. A holocaustot és a sztálinizmust nem lehet összehasonlítani. Nem azért nem, mert ezen vagy azon az oldalon több embert öltek meg. Ha milliós méretekben gyilkolnak, tökéletesen mindegy, kit ölnek meg, és ki öli meg őket. A nácizmus is a tömeggyilkosok társadalma és állama volt, a sztálinizmus is – ebből a

szempontból morálisan ugyanolyan szinten állnak, egyik sem gonoszabb a másikinál. A két gonosz rendszert össze lehet hasonlítani, de mind a kettő tökéletesen más és más. Máságuk ontológiai és mitológiai természetű. S ebből fakad politikai máságuk is. A szovjet rendszer úgy jött létre, hogy az ellenséget osztályként és nem fajként definiálta. Természetesen az osztályként definiált ellenség is hordozott faji jellemvonásokat. Az osztályidegen elemben az a szó, hogy idegen: fajelméleti eredetű. A burzsoá ábrázolása: nagy pocakkal, szivarozva, rettenetes orral, megfelelt a faji jellegű ábrázolás hagyományainak. Tehát ott is szerepeltek fajelméleti vonások az ellenségkép kialakításában. Mégis, ideológiailag egy osztályt tekintettek ellenségnek. Politikai diktatúra volt: ideológiai érdekek miatt olyan embereket küldtek koncentrációs táborba, akik állítólag valamit elkövettek a rendszer ellen. Ez hazugság volt ugyan, mert az ideológiának mindig van egy funkciója, amelyben politikainak állították be a tömeggyilkosságokat. A zsidók meggyilkolásának nem volt hivatalos politikai motivációja. Egy fajt, egy népet akartak kiirtani mint fajt, mint népet. Ezt a fajt, ezt a népet a gyerekeivel együtt akarták kiirtani: még írmagjukat is. A zsidóknak mint Isten kiválasztott népének, mint egésznek a kiirtása központi célként jelent meg az egész náci uralmi rendszerben és gondolkodásában. Lakatos István önéletrajzában leírja, hogy bejönnek az oroszok a városába, minden ok nélkül túszoikat szednek, és agyonlövik őket. A túsok között áll egy anya, gyermekkel a karján. A parancsnok kiadja a lövésre a parancsot. Egy pillanatra megáll. Rámutat a gyerekekre: „Ezt ne!” A gyereket kiveszik az anya karjából, elviszik, s azután lövik le őket. Lelövik a tökéletesen ártatlan embereket. Ez maga a gonoszság. Túsok voltak. De az eszme: a gyereket azért ne. Hitlernél a gyerekekből zsidók lesznek, tehát az írmagot is ki kell irtani. A náciizmusban a zsidó-keresztény kultúra nyomai sincsenek meg – annyi nyoma sincs benne, mint az orosz sztálinista gépezetben. A hitlerizmus specifikuma ebben a metafizikai különbségben rejlik. Ez a specifikum nem volt meg a sztálinizmusban. Ebből fakadóan sok jelenség különbözött. Natalie Ginsburg önéletrajzából írtak egy színdarabot. Borzalmas sztálinista táborban játszódik. A politikai elitéltek gyűlölködve verekednek egymással: az egyik eszer, a másik mensevik, a harmadik trockista, a negyedik kommunista. A zsidó tábor tökéletesen más. Ott egy passzív emberanyagot gyilkolnak. Passzív embereket, amiért gyerekkoromban szégyelltem Auschwitzot. Ezért lett számomra Auschwitz szimbólum. A cionizmus hatására éreztem így, azt gondoltam: harcolni kellett volna, mint a varsói gettónak, mi pedig birkákként mentünk a vágóhídra. Most már akkori szégyenemet szégyellve vallom: ártatlanokat öltek meg, akiknek semmi bűnük nem volt. Minden ok nélkül ölték meg őket, nem azért, amit csináltak, hanem a pusztá létükért: amiért azok voltak, akik. Ez a keresztrefeszítés szimbóluma, itt egy népet feszítettek keresztrefeszítésre. Ennélfogva a hitlerizmus és a holocaust mitológiatörténet. A sztálini totalitarizmus borzalom, iszonyat, a progresszivisták történetfilozófia paródiája, de nincs mitológiai jelentősége. A történelemhez tartozik, míg Auschwitz nem tartozik a történelemhez.

Az abszolút gonoszt nem kell párhuzamba állítani a másik abszolút gonosszal. Ki mit szenvedett, nem mérhető. '53-ban tudtuk ezt meg. '53-ban válnak el az utak, és nem '56-ban. '53-54-ben kiderül, hogy mi történt itt. Akkor az embernek el kellett egy dolgot döntenie: nem azt, hogy tagja marad-e a kommunista pártnak, nem azt, hogy marxista marad-e, hanem azt: befogja-e a száját, ha gyilkosságot lát, ha szörnyűségek történnek, ha diktatúra van? Befogja-e még egyszer mocskolni a száját a tőrészel, a hallgatással, részt vesz-e még egyszer egy ilyen világban, egy ilyen gyilkos intézményben?

Az ötvenes évek elején az eszpresszóban egy forintért lehetett kávé inni. Akinek fűtetlen lakása volt, leült egy eszpresszóban – ahol szintén nem volt fűtés, de a sok ember befűtött –, és egy forintért ott maradt órákig. Az egyik Ilkovic a Személynök, most Balassi Bálint utca sarkán volt, a másik Ilkovic a Nyugati pályaudvarnál. Ez a Szent István körút sarkán lévő igazi eszpresszó volt, kis emeleti résszel, többnyire fölmentünk az emeletre. A másikban, a nagy Ilko-

vicsban, a Nyugati pályaudvarnál enni is lehetett: tejbegrízt fahéjjal. A Fazekas eszpresszó picurka hely volt, ott láttam mindig Konrád Gyurit a későbbi első feleségével. Az a két szép gyermek ott ült a Fazekas eszpresszóban, és egész nap csókolózott. A Luxor későn nyitott, '53 után. '53 és '59 között sokat jártam oda, főleg azért, mert fűtöttek. Ott készültem az óráimra, elvittem a könyveket, amiket kivettem a könyvtárból, és a Luxor kávéházban hosszú órákon át olvastam. Főleg középkori filozófiát: Aquinói Szent Tamást és Szent Anzelmet, az összes szenteket, akiket akkor tanítottam, de nem nagyon ismertem. A nagy Luxor-járás '56 után indult csak be, amikor az értelmiség luxorozott: Luxor-asztalt nyitottak, s mellette neves és félelmetkeltető írók, valamint más híres értelmiségiek kislányokkal találkoztak, akik imádták őket, fölnéztek rájuk, és pillangókként verdestek vonzkörükben. Az én Luxorom korábbi időkre esett. Amikor apám és családja a Luxor kávéházban politizált, megint más Luxor kávéház volt, mint az a kis vacak eszpresszó, ahol én olvastam a középkori filozófiát.

Az egyetemi éveimben nem volt rá pénzem, hogy eszpresszóban üljek. Még egy forint se. Csak annyi, hogy egyszer egy fél évben a kollokviumok előtt állva igyak egy feketekávé. Nem tudtam leülni egy feketére, nem volt meg a forintom rá. Amikor Zsuzsival állapotos lettem, olyan alacsony volt a vérnyomásom, hogy megkérdezte tőlem az orvos: „Hogyan tud így élni? Igyon feketekávé!” „Uram, hol van nekem arra pénzem, nem tudok feketekávé inni.” Elvtársamat mondtam persze.

Száz forint volt az ösztöndíjam, anyám fizette a labkért, a menzán ettem, ha nem vonták meg, az édességet nélkülöztem. Azt is egyszer egy fél évben engedhettem meg magamnak: egy török csemege-álmarpánt, ami édes volt. Amikor a ZSEHSZ-t betöltötték, estére is a menzán maradtam. Mindenki állandóan éhes volt. Egyetemi éveimet az éhség és a fázás jellemezte. Az eszpresszóba később, '52 után vissza lehetett térni, mert aspiráns lettem, és ezer forint fizetést kaptam. Ahhoz voltam szokva, hogy soha semmit ne vegyek magamnak. Az első fizetésemből vettem egy flanelblúzt. Addig nem is gondoltam ruhára: egy cipőből, nadrágból, blúzából és egy tréningruhából állt a ruhatáram. Huszonkét éves korom óta kapok fizetést, és attól fogva tudtam eszpresszóba járni, meg tudtam fizetni a feketekávé. Pista középiskolai tanári fizetése kevesebb volt: nyolcszáz forint, tehát kettőnknek ezernyolcszáz forint jutott. Éppen arra volt elég, hogy időnként egy eszpresszóba elmenjünk, kenyeret vegyünk, hozzá zsírt, és majd '53 után embereket hívjunk magunkhoz.

Fogarasi a jegyzeteiért, amit megírtam neki, négyszáz forint jutalmat adott. Fantasztikus nagy összeg. Elmentem a Múzeum körútra az antikváriumba, és mind a négyszáz forintot, az utolsó fillérig, könyvekre költöttem. Schopenhauert, Kantot vettem németül. Még ma is megvan a Schopenhauer összes és a Kantok régi német, gót betűs kiadásban. Nietzsche tiltott irodalomnak számított, de az antikváriusnak mégis akadt néhány gót betűs Nietzsche, félig-meddig rongyosan. Alexander Bernát fordításában vettem még egypár klasszikus filozófust. Azzal a jutalommal alapoztam meg a filozófiai könyvtáramat. '55-ben engedélyeztek egy francia könyvkiállítást. Óriási esemény volt, ott sorakoztak a francia könyvek: francia filozófia és irodalom. Kövéren mentem ki a francia könyvkiállításról. Elmentünk Hermann-nal, és loptunk. De facto a ruhám alá rejtettem egy teljes Descartes-ot és Diderot-t, máig megvannak. Később kiderült, a franciák nagyon boldogok voltak: milyen kézzelfogható dicséret a francia kultúrának, ahol annyi könyvet lopnak, mint Budapesten! Nemcsak mi loptunk, mások is loptak, csak mindenki mást lopott.

Az ötvenes évek koncertélete nem volt rosszabb, inkább jobb, mint a háború előtti. Igaz, a háború előtti koncerteken nagyon sok modern zeneszerzőt lehetett megismerni, mint Schönberget, no és természetesen Bartókot és Sztavinszkijt. '45–46-ot kivéve nagyon jó volt a koncertélet. Menuhin fantasztikus koncertet adott a Zeneakadémián, Bartók hegedűversenyét játszotta, amit neki írt. A fordulat évétől Bartókot háttérbe szorították Kodályhoz képest. S jött a

zsdanovi örölmény, hogy Csajkovszkij legyen a középpont. Csajkovszkijt a Horthy-korszakban is rengetegszer adták. Például az 1812-t, ellenállási célokból. Napóleon veresége Oroszországban, az emberekben Hitler oroszországi vereségét asszociálta. Beethoven lett a sláger, főleg Beethoven-szimfóniákat játszottak, a modernnek pedig eltűntek a repertoárból. Tátraiékk akkor alakultak, s kezdtek a kamarazenét népszerűsíteni.

A színházi életre is szeretettel emlékszem. A jegyek fillérekkbe kerültek, főleg a Nemzeti Színház negyedik emeletére, ahová rendszeresen jártunk, a Blaha Lujza térre. Gobbi Hilda Shaw Szent Johannáját fantasztikusan jól játszotta. Major Tamás III. Richárdja mindig az emlékezetemben marad. A Nemzeti Színházba jártam a legtöbbit, mert az adta a klasszikusokat. A többi színház moderneket mutatott be. Az egyik Shaw-darabban, talán a *Szent Johannában*, tettek egy ilyesfajta megjegyzést: „undok zsidó”, vagy valami hasonlót, erre valaki elkezdett tapsolni. Erre mások fölálltak, és elkezdtek ordítani: „rohadt dögök, nációk”, és verekedés tört ki. Ez még a koalíciós időkben történt. A Rákosi-időben nem lehetett tetszést vagy ellenszenvet nyilvánítani. A színházban nem ülhetünk magányosan, együtt lélegzünk, együtt kiabálunk, együtt örülünk, de aztán az élményekkel egyedül megyünk haza. A színházi élmény nem egészült ki, nem folytatódott. Valaki a szünetért jár a színházba, mert akkor mindenkivel találkozik, és nagy dumaparti alakul ki. '53 előtt túlságosan félték a dumapartiktól, de a színház jó volt, és művészi és politikai töltést is adott. III. Richárdot '53 előtt Hitlerre, '53 és '56 között Sztálinra játszotta ugyanaz a Major Tamás. Az Írnok szavai („rossz világot élünk... és azért pusztul el, mert ily sok bűnt látva hallgatni kell”) a Nagy Imre-beszéd utáni időkben valóságos tüntetésszámba menő tapsvihar váltott ki. Szintén '53 után játszották a Petőfi Színházban Schiller *Don Carlos*-át. Don Carlos odafordult a királyhoz, és azt mondta: „Add vissza nekünk a gondolkodás szabadságát!” – arra is kitört a taps. '53 után rendszeressé vált a politikai demonstráció a színházban: majd' minden darabban aláhúztak egy-egy mondatot, hogy a nézők értsenek belőle, és erre hálásan ki is tört a tapsvihar.

Az első musical, amit Magyarországon adtak, egy bohóctörténet volt, s abban szerepelt egy dal: „Az én apukám egy olyan híres bohóc volt / mint amilyen még nem volt sohasem. / Piros haja volt és krumpliból volt az orra / Trombita harsant mikor megjelent. / Nem félt sosem ott fenn a trapéz tetején...” – és amikor befejezték: Éljen Rákosi, éljen a Párt! – kiabáltak felállva. Amikor kezdtek kiengedni az embereket a börtönből, mindenki kicsit összeszedte magát, összejártunk, barátoktunk, és együtt énekeltük: „Az én apukám egy olyan híres bohóc volt, éljen Rákosi, éljen a Párt!”

Igen nagyon szerettem a magyar költészetet, mindig a költészet volt számomra a centrum. Eljutottam Berzsenyiig, aztán később Ady volt a kedvencem. József Attilát nem ismertem, csak kommunista koromban kezdtem igazán megismerni. Kosztolányit is szerettem, de a kortárs irodalomból alig valakit. '45–46-ban olvastam Nemes Nagy Ágnesék és Kassák folyóiratait. Addig követtem a modernista magyar irodalmat, míg Lukács tanítványa nem lettem, igaz, akkor már be is tiltották a modernizmust. A hivatalos magyar irodalom iránti érdeklődésem igen csekély volt, nem tartottam jónak. Benjámin László verseit időnként elolvastam, ahhoz képest, hogy kommunista költészet volt, elment, de hát Kuczka Péter versei borzalmasak! Csoóri Sanyit kicsit később ismertem meg, '53-ban jelentette meg *Új számvetés kell* című versét: nem volt jó vers, de a funkciója jó volt, és én nagyon szerettem. Emberként és haverként is kedveltem őt, az első feleségével is jón voltam. Az első kortárs magyar költők, akiket élvezettel és gyönyörűséggel olvastam, Pilinszky és később Weöres volt. Illyésnek volt egy-két verse, amit szerettem, a *genfi reformáció emlékműve előtt* című és *A tihanyi Templom-begyén*, a többi hidegen hagyott.

Mészáros Pista '53 után a Kortárs egyik rovatvezetője lett. Rendelt tőlem írásokat: a pátoszról írtam egy kis írást, aztán másvalamiről, és leköszölte őket. Kritikákat is kezdtem írni, elég rosszakat. Minden rossz volt, amit '56 előtt írtam.

A Parlamenti Könyvtárban és más egyetemi könyvtárakban sok zárolt anyagot föloldottak a tilalom alól. Hozzájuthattunk Marxhoz, amit nem olvashattunk '53 előtt. Jártam a Parlamenti Könyvtárba fiatal Marxot olvasni, Lukács egyes műveit is csak ekkor lehetett kézbe venni, például a *Történelem és osztálytudat*. A XIX. századi filozófiából Feuerbach volt az utolsó, akit még olvasni engedtek.

Elkezdünk összejárni. Először eszpresszóokban dumcsizunk: Bródy Feri, Krassó Miklós, Makai Mária. Elmentünk a nagy-Ilkovicbsba tejbegrízt enni, a lakásunkba is kezdtünk meghívni több embert egyszerre. Krassó Miklóst Zsuzsi úgy hívta: „fiú a kabátban.” Ugyanis Krassó fölött, és azt mondta: „Egy percre jöttem csak fel, le sem veszem a kabátomat.” És ott maradt négy-öt órát, és mindig kabátban maradt. Mészáros Pista is feljárt, ő Lukács tanársegédje volt. Krassó, Bródy, Mészáros Pista, Makai Mária, Katona Kati, Hermann és én egy kis csoportocskát képeztünk. A leggyakrabban politikáról beszélgettünk: mind Nagy Imre-pártiak voltunk. **Eörsi Pistával** is újra megismerkedtünk, és vele is összejártunk.

A jövőt nem láttuk. Abban reménykedtünk, hogy Rákosi és Nagy Imre konfliktusából Nagy Imre kerül ki győztesen, eddig láttuk a politikát. Jön egy normálisabb rezsim, amelyben az emberek szabadabban lélegeznek, ahol nem lesznek börtönök, ahol viszonylag nyíltan beszélgethetünk egymással, többféle vélemény megjelenhet. Hagynak úgy gondolkodni, ahogy akarunk, hagynak úgy és arról írni, amiről akarunk, hagynak azzal foglalkozni, amivel akarunk – ezek a minimális szabadságjogok jártak a fejünkben.

Nagy Imre és programja a nevezetes márciusi határozat után megbukott. Újra kizártak embereket az egyetemekről, bebörtönözni már nem mertek. Ferit, mert Nagy Imrét megvédte az Irodalomtudományi Karon, a kari párttitkár javaslatára kirúgták az egyetemről, elmaradhatatlan társával, Konrád Gyurival együtt. Gyurit később visszavették, de Ferit nem. A rizikó már kisebb volt: marginalizálás, elbocsátás, amit később is vállalt az ember. A pakliban a börtön már nem szerepelt.

A totalitárius társadalomban természetes, hogy az egész kultúrára roppant elnyomás és ellenőrzöttség nehezől. A társadalom minden szférájának a párt ellenőrzése alatt kell állnia: az irodalomnak éppúgy, mint a festészetnek. Egy demokratikus, pluralista országban különböző csoportok különböző dolgokat csinálnak. Itt mindenkinek be kellett állnia a sorba, és a központ mondta meg fölül, mit szabad és mit nem. Itt is Sztálin volt a modell. Sztálin fiatalkorában szerette a jó költészetet, a modernista költészetet is, és ez jellemezte az Ahmatovához való viszonyát, mert neki imponált a modernizmus. Dalos Gyuri írt egy nagyon érdekes könyvet Ahmatova és Isaac Berlin szerelmi történetéről, ott olvastam, hogy Jozsif Dzsugasvili fiatalkorában modernista verseket írt. Ahogy Adolf Hitler képeket festett. Megtervezte az új Berlint. Beleszólt a festészetbe, a modernizmust „perverz művészet”-nek bélyegezte, és kitiltotta a kiállításokról. Elfuserált művészek voltak mind a ketten. Sztálinnak az volt az ambíciója, hogy mindenbe beleszóljon, hogy ő döntse el, mit lehet játszani, mit lehet kiadni, milyen zenét lehet szerezni. A modellt átvették a magyarok is, itt is mindent a centrum döntött el. A centrum felhasználta a kizsigerelt álművészeket, akikből művészeti, ideológiai komisszárokat gyúrt. Lehet, hogy fordítva is létrejön ez a jelenség: jobb sorsra érdemes emberek, ha a hatalom közelébe kerülnek, elvesztik a tehetségüket és vele a jellemüket.

1955-ben védtem meg a *Cserniseuszkij etikája, az értelmes önzés elmélete* című kandidátusi disszertációt. Második voltam, aki az új rendszerben megvédte a disszertációját, az első Mészáros Pista volt. Etikai témát akartam választani, három okból. Nem választottam esztétikát, mert az Lukács témája, s dolgozott bennem egy ösztönös félelem, hogy tanítvány leszek. Lukácsot szerettem, és a tanítványának számítottam. De nem akartam gondolatilag is a tanítványa lenni; olyasmiről akartam írni, amiről ő nem ír, amiről ő nem tud. Így marad meg a barátság, ha mást csinálók. Én etikát csinálók, ő esztétikát. Úgy éreztem, több érzésem van ehhez, mint az

esztétikához. Ma is úgy érzem, hogy az esztétikához valamilyen érzékem hiányzik. Ahhoz Ferinek volt érzéke: a kis részletekhez, a nőanszokhoz, fény és árny viszonyainak megjelenítéséhez. Én a nagy összefüggést akartam nézni. Lukács is mindig azt nézte az esztétikában. Ha az esztétikában erre koncentrálnék, az tulajdonképpen már nem is esztétika, hanem történetfilozófia. Az esztétikának a nőanszokat kell látnia: ha levezetem, hogyan fejlődött ki a művészet a világszellemből, azzal nem válaszolok arra a kérdésre, hogy valami miért szép. Tehát úgy érzem, amit Lukács csinál, az sem igazán esztétika.

S ott volt a holocaust, ott volt a sztálinizmus. Ilyen korokban hogyan lehet tisztességesnek lenni? A tisztességes ember ellenáll. Ahhoz, hogy az etikát választottam, nagyban hozzájárult Szekeres Gyuri története: mindvégig, amíg börtönben volt, és a tisztességét meg akarta őrizni, semmiféle történetfilozófia nem segített neki, csak a Tízparancsolat. Meg kell tudnom, hogyan állnak ellent az emberek a gonoszhoz. Kétféle gonosszal volt már dolgom: mi motiváljon, hogy ellenálljak? Etikával kell foglalkoznom. Harmadik indokom keresztezte ezt: a Nagy Imre-program. A Nagy Imre-program arra épült, hogy a sztálini időkben önfeláldozást kértek az emberektől: adjuk föl a személyiségünket, sőt, saját magunkat – egy ügyért. A Nagy Imre-program viszont azt sugallta: az ember sohasem adja fel a saját érdekeit. Tehát az ember egyéni érdeke és érdekeltisége éppen olyan fontos, mint a közösségé. Semmit sem tehetünk a közösségért, ha nem vagyunk benne egyénileg érdekelve. A kettőt én összekombináltam, mint a könyv alcíme is mutatja: *Az értelmes önzés elmélete*. Azt kutattam, hogy az értelmes önzés hogyan alapozza meg az etikát. Tudunk-e személyesen érdekeltek lenni és egyúttal az egész ügyet szolgálni? Nagyimrista könyv volt, és az egész tökéletesen elhibázott, utilitáriánus koncepció, később elvettem.

Csernisevszkij orosz filozófus volt, az utópista szocialisták utilitáriánus követője. Írt két nagyon érdekes regényt, az egyik a *Mit tegyünk?*, utópista szocialista regény és szerelmi történet. Arról szól, hogyan lehet a centrumba állítani a személyiség fejlődését, a személyiség hogy fejlődik ki. Csernisevszkij írása módot adott arra is, hogy végigmenjek az egész értelmes önzés történetén, Szókratésztől kezdve Helvetiuson keresztül az egész utilitárius történetet végigvettem. Az értelmes önzés kétféle kategória és tendencia találkozása volt számomra. Az egyiket etikai racionalizmusnak neveztem, ez a szókratészi koncepció, a másik a hasznossági elmélet. Az utilitarizmusból és az etikai racionalizmusból jött létre *Az értelmes önzés elmélete*, amelyet akkor javasoltam. Három évig dolgoztam rajta, közben elolvastam az etika egész történetét: ennyi hasznom volt belőle – sokkal több, mint Csernisevszkij olvasásából. Akkor tanulmányoztam Hobbest, Locke-ot s főleg az angolokat. Rousseau-t is olvastam. Végigvettem Platón összes műveit, s ami nagyon fontos, Arisztotelész *Etikáját*. S végigolvastam a filozófia történetét ebből a szempontból, Hegelt is beleértve. Ennek volt igazi jelentősége a saját tanulási fejlődésem szempontjából. Magát a könyvet rettenetesen rossznak tartom, nemcsak azért, mert lábujjzet-hivatkozás van benne Sztálinra, azt muszáj volt mindenkinek abban az időben. A művet utálom, és menthetetlennek tartom. Feri megpróbálta megmenteni, ki lehet hagyni a kommunizmusra való hivatkozásokat. „Nem, nem, nem, hallani sem akarok róla!” '56 után filozófiai változás is bekövetkezett az életemben. Az etikai jegyzetem, amit nem sokkal utána írtam, majdnem ugyanaz, mint az *Általános etika*, amit Ausztráliában írtam, és most adtam ki. A nyelve más, de a gondolatmenet ugyanaz. '56 tett engem azzá, aki vagyok, '56 hozta létre azt a gondolkodást, ahogy gondolkodom. Akkor vettem el az utilitarianizmust is, az értelmes önzés elméletének nem volt számomra többé értelme.

A Nagy Imre-beszéd nyomán elindult szabadabb légkör ellentámadást is provokált. A Lenin intézeti pártfilozófusok szerették volna kivetni a Lukács–Fogarasi-csoportot a bölcsészkarról. Megrendezték az úgynevezett filozófusvitát. Meghívtak bennünket ezekre a vitákra, hogy leleplezzenek. Az inkvizíciós számonkéréseket mi mindig ellenük fordítottuk, s három év múltán fölénk kerekedtünk a saját eszközeikkel. Nem volt más választásunk, az ő eszközeikkel

lehetett csak harcolni. A kipécézettek Lukács, Fogarasi és a tanítványok voltak: Mészáros István, Hermann és én, Szigeti akkor már nem számított, sem Nádor – el se jöttek a vitákra, vagy ha eljöttek, nem szólaltak fel.

Egy tanácsterembe hívtak meg, ahol Balogh Elemér, Kerékgyártó Elemér vagy a másik, S betűvel kezdődő nevű elvtárs előadta, miért helytelenek a nézeteink, miért kellene a filozófiát megszüntetni úgy, ahogy van, a bölcsészkaron. Amit mi oktatunk, az ugyanis nem az, amire a marxizmusnak szüksége lenne. Mi csak burzsoá filozófiát oktatunk. Ez igaz volt: ha Arisztotelész burzsoá filozófus, akkor mi csak burzsoá filozófiát oktatunk. Lukács és Fogarasi bölcsességének köszönhető, hogy a bölcsészkaron valóban nem oktattak marxizmust. Pontosan megérezték, hogy rosszabb lenne marxizmust oktatni, mert a legkevésbé egy alternatív Marx-interpretációt viselnének el. A Lukács–Fogarasi-tanszéken Kantot tanítottunk, Spinozát, Arisztotelészt, Platónt. Irodalomból is csak XIX. századot elemeztünk. A XX.-at nem. Szocialista realizmus nuku, csak burzsoá realizmus. Az egyetlen marxista filozófia, amit Lukács leadott, a saját *Ész trónfosztása* volt. De az sem Marxról szólt, hanem Schopenhaueréről, Schellingről és Nietzschéről.

Marxot tanítani ugyanis életveszélyes vállalkozásnak számított. '53 előtt Marxtól csak *A tőke* első kötetét és a *Kommunista Kiáltványt* ismertem, az előbbiből vizsgáztam Nagy Tamásnál. A fiatal Marx zárt anyag volt, nem lehetett kivenni a könyvtárból, s nem is érdekelt igazán. A filozófia klasszikusai érdekelték, noha marxista szempontból adtam őket elő. A gondolkodók társadalmi helyzetét és korukat elhelyeztem egy történelmi térben, s mindezek után kezdtem filozófiájukról beszélni – ez volt a marxizmus. Ha Marxról beszélünk, hamar kiderül, hogy többféle Marx létezik, s ezt nem tűrte a párt. Hegelnél, Kantnál ez elment, de Marxnál nem. Amikor megvádoltak, hogy burzsoá filozófiát tanítunk, tökéletesen igazuk volt. Ez volt az egyetlen mód, hogy filozófiát oktassunk.

Marxot '56 után kezdtem olvasni és bizonyos értelemben ismerni, és igazán marxista az új baloldallal lettem a hatvanas években.

A filozófusvita belső mérkőzés volt, eltartott három évig, lezárására már a Petőfi Körben került sor, amelynek az anyaga megjelent. Egy-egy szeánszon legalább húszan vettek részt, mert a Pártközpontból is képviseltették magukat, és néhányan az egyetemről. Kiss Artúr engem nevezett burzsoá védőügyvédnek, máig büszke vagyok rá, mert én védtem Lukács és Fogarasi ügyét. Megjött a bátorságom, hogy kinyissam a számat, de amíg letartóztatások voltak, örültem, hogy nem kell kinyitnom.

'55 után, mikor a helyzet kezdett '56-ba fejlődni, a Pártközpont fölkérte Lukácsot, hogy küldjön valakit a Lenin Intézetbe filozófiát tanítani, mert azok nem tudják, hogy mi a filozófia. Lukács engem jelölt ki, és így mentem át a Lenin Intézetbe Spinoza *Etikájá*t tanítani. Persze úgy is fordulhatott volna, hogy minket golyóznak ki az egyetemről, hiszen nagyon közel voltunk ahhoz, hogy megszüntessék a filozófiaoktatást. Ugyanis felvetődött, hogy az egyetemi filozófiát átviszik a Lenin Intézetbe. Fordítva történt, de ezt előre nem lehetett látni. Tehát rizikót vállaltunk, amikor ezekkel povedáltunk. A társadalomnak kinyílt a mozgáster, s mi bátornak éreztük magunkat, de jöhetett volna feketeleves. Később persze jött, de '56 után, s az más történet. Az '56-os Petőfi Kör filozófiai vitájára eljöttek Balogh és a társai, és sírva gyakoroltak önkritikát, hogy Lukács elvtársnak volt igaza.

Pistával nagyon hasonlóan éltük meg a sorsfordító rádöbbenés korszakát, ő nálamnál negatívabban szemlélte az írók 180 fokos fordulatát. Tegnap még sztálinisták voltak, most meg ellenzékiek. Benne már akkor elindult a folyamat: hátha fellazul a rendszer, akkor lehet majd csatlakozni hozzá, el lehet érni valamit. Nem akart a gyilkosokhoz csatlakozni, egy percig sem, inkább azt gondolta: most végre megszélidülnek, s akkor érdemes lesz velük tartani, és elérni valamit ebben a világban. Rohantunk a forradalomba, és nem tudtunk róla. Két héttel a forra-

dalom előtt megjelent egy cikk a Szabad Népből, amely arról szólt, hogy az értelmiségiek csak pofáznak, és ez a népet egyáltalán nem érdekli. Az volt az ember érzése, hogy itt pár ezer ember pofázik Budapesten, és ez az égvilágon senkit sem érdekel.

A Petőfi Körnek csak két ülésén vettem aktívan részt. Ott voltam a legelején az íróvitán, amikor a Kossuth Klubból átmentünk a Közgazdasági Egyetemre. A körnek sok vezetője volt, legtöbbjük megírta az önéletrajzát. A kör megalakulásában nem láttam semmi különlegeset. Úgy indult, mint egy szimpla vitakör. Féltem az intézménytől. A DISZ körének indult, Tanczos Gábort a DISZ, a párt bízta meg: honnan tudjam, nem trójai faló-e ez valójában? Az elején nem voltam olyan lelkes, mint mások, mert élt bennem a gyanú: hátha ezek megbízásból csinálják, ezek pártfunkcionáriusok, ki tudja? Nem voltam benne annyira biztos, hogy szeretem őket. Társaságunkhoz már Fehér Feri is hozzátartozott, és bár ő nagyobb rokonszenvvel fogadta a Petőfi Kör szervezését, mint én, benne is bujkált idegenkedés mint egyetemről kizárt embernek, hogy ez kicsit hivatalos. A közgazdasági vitán vált nyilvánvalóvá, hogy itt formálódó ellenzéki szerepről van szó. Különbösen is – mondtuk –, mindegy, kik vezetnek, az a fontos, mit csinálnak: módot adnak, hogy emberek föllépjenek és beszéljenek. Igazságtalanok voltunk, mert később kiderült, hogy nagyon rendes emberek voltak. A filozófiai vita azonban a mi vitánk volt: „a filozófiai vita” három évének lezárása. Most is Lukács állt a középpontban, azzal a különbséggel, hogy ekkor mindenki igazat adott neki. Felfogtam: kicsoda cirksusz az élet, hogy ugyanazok az emberek, akik minket lereakciósoztak, most kinyalták Lukács fenekét. Rosszul éreztem magamat, noha diadalt arattam, életem egyetlen politikai diadalát.

A Közgazdasági Egyetem legnagyobb előadótermében óriási tömegek zsúfolódtak össze. Amit ott elmondtam, megjelent, el lehet olvasni. Utoljára kerültem sorra. Morajlól, félelmetes tömeget szólítottam meg, késő éjszaka, elmúlt fél három is. Minden szónok csak három-négy perc időt kapott. Letelt a négy percem, de a közönség ordított: „Mondd tovább, mondd tovább, halljuk, halljuk!” – és tapsoltak. A tömeg tapsolása közben, mintegy a hullámzó katlanra kopírozódva, hirtelen megjelent előttem egy kép saját magamról. A szobám sarkában ülök, és Hegel *A szellem fenomenológiáját* olvasom. Ott az én helyem, nekem itt semmi keresnivalóm nincs. „Miért povedálok itt, mért beszélek ennek a tömegnek, mért nem megyek haza, ülök a fenekemre, és olvasok Hegelt? Az való nekem, nem ez.” A mondókám nem is volt rossz, mert azt mondtam, hogy zárjuk le a múltat, és foglalkozzunk filozófiával, koncentráljunk a marxista filozófia alapkérdéseire, azokat dolgozzuk ki. Azt mondtam, amit gondoltam: hagyjuk abba ezt a hülyeséget, menjünk vissza a filozófiához. Ez persze nem volt politikus beszéd. Életem egyetlen direkt politikai fellépése volt, rühelltem is, de éreztem, hogy itt valami történik, nagy dolog történik.

Azt hittük, hogy az lesz, ami most van. Azt hittük, lassan-lassan többpártrendszer lesz. Választás. Nem telt el olyan sok idő a '47-es esztendőától: kilenc év. Másutt is előfordul, hogy kilenc évig kormányoz egy párt. Kilenc év múlva megint lesznek szabad választások, megint olyan idő lesz, mint '45 és '47 között, ismét demokratikus pártok alakulnak, rendes parlament lesz, külföldre utazunk, lesz ennivaló az üzletekben. Körülbelül ezek az elképzelések lebegtek előttünk: emberi életet fogunk élni, azt veszünk, amit akarunk, azt csinálunk, amit akarunk, nyugodtan csinálhatunk filozófiát.

'54-ben Görömbölytapolcán nyaraltunk, Zsuzsival. Pista a pénzügyi technikumban tanított akkor, és ezért kaphattunk egy beutalót a pénzügyminisztérium üdülőjébe. Ott hallgattuk rádióan a világbajnoki magyar-német meccset: életem egyik gyásznapja volt. A győzelem reményében és örömben hirtelen jött a hideg zuhany, elvesztettük a világbajnokságot.

'55-ben Szigligeten töltöttük a nyár egy részét. Ültem a szobámban, és nyolc órán keresztül vertem az írógépet. A *Szociáldemokrata etikát* írtam, ami nem jelent meg sohasem, de egyes részleteket átvettem a *Marxista etikáról* szóló írásomba, ami angolul jelent meg. Kritizáltam is a szociáldemokrata etikát, de persze úgy, hogy „a lányomnak mondom, de a menyem is értse”,

vagyis a szociáldemokrata etikán a bolsevikot is értettem. Akkor már azon a nézetem voltam, hogy az erkölcs mindig egyéni döntés, és semmiféle társadalmi determinációban nem lehet az erkölcsi választást befolyásolni. Hősöm egy szociáldemokrata volt: Otto Bauer. Kautzkyval való, etikáról folytatott vitájában kifejtette azt a kanti aspektust, hogy egyénileg döntöm el, a morális lelkiismeret alapján, hogy mit csinálok vagy mit nem csinálok, és ezt nem lehet kizárni az etikából, és azzal helyettesíteni, hogy az erkölcsi eszmék hogyan nőnek ki a társadalmi viszonyokból. Otto Bauerra koncentráltam, az a rész nem is volt rossz, s elemeztem az anarchistákat és a terroristákat: az ember pusztá eszközként használatát, azaz a nihilizmust is. Este összejöttünk társaságban, s fennhangon énekeltük *Az én apukám egy olyan híres bobócot*, és szidtuk, gúnyoltuk Rákosit. Ugyanazon a nyáron elmentem a Karlovy Vary-i Filmfesztiválra, ahol többen kértek tőlem autogramot, mert azt hitték, színésznő vagyok, amire abból következtek, hogy nem beszéltem csehül. A magyar színészeket Bánki Zsuzsa és Básti Lajos képviselte, akikkel összehaverkodtunk, velük ültünk egy cukrászdában, amikor megjött a hír Rákosi bukásáról, s hogy Gerő lesz helyette. Kétségbeestünk: Nagy Imrét akartuk, de legrosszabb esetben Kádárt. Gerő: katasztrófa. Rosszkezdéssel jöttünk vissza.

'56 márciusában – egyetlen hivatalos magyar kiküldetésem volt ez egész életemben – elküldtek Berlinbe a Szabadság-konferenciára. Izgalmas esemény volt, közvetlenül a XX. kongresszus után. Igazi jelentőségéről, a zárt Hrucsov-beszédről Budapesten is lehetett hallani. Én Szamuely Tibortól, a történettudományi kar párttitkárától hallottam róla. *Annak* a Szamuelynek volt az unokaöccse: erőteljesen kommunistának, szektás párttitkárnak mutatkozott. Azokban az időkben volt párttitkár, amikor a legtöbb kizárás történt az egyetemről. Rettenetes szájat nyitott Nagy Imre ellen és Rákosi mellett. Viszont a történettudományi karról az égvilágon senkit sem zártak ki, míg az irodalomtudományiról, ahol Sárkány volt a komisszár, egymás után zárták ki az embereket. Szamuely Tiborról tudtuk, hogy keménykezű, de valamilyen oknál fogva soha senkihez nem nyúlt. Úgy könyveltük el őt, hogy amelyik kutya ugat, az nem harap. Eljött a XX. kongresszus, és egyszerre csak megnyílt Szamuely szája, és elkezdett ömleni belőle, hogy mi történt a Szovjetunióban. Ő ott élt, onnan jött vissza, az apját kivégezték, anyját deportálták, s mint kisgyerek az öccsével majdnem éhen halt Leningrád ostroma alatt. Egyrészt hívő kommunista volt, mert a híres nagybácsi hagyományait őrizte, másrészt gyűlölte a rendszert, mert mindent tudott róla. Személyesen is összejöttünk vele, és elmesélt sok mindent a Gulagról, amiről már hallottunk, de tőle tudtuk meg, hogyan munkált a párt boszorkánykonyhája, hogyan zajlottak le a párton belüli gyilkosságok.

Először jártam Berlinben, s első este elszaladtam a Brecht-színházba. A *Kurázi mamát* és a *Kaukázusi krétakört* láttam – akkor nagy daraboknak tartottam őket, ma már korántsem érzek így, de akkor számomra ez a színjátszás meghökkentően új volt. Nálunk a Sztanyiszlavszkij-módszer uralkodott, ahol tizenöt percig ülnek csöndben, és naturalista körülmények között kavarják-kavarják azt a teát. S ott ismerkedem meg Leszek Kołakowskival.

Kołakowskival a barátság részemről szerelem volt. Ezt meg kell mondanom. Rendkívül vonzó embernek találtam, s annak találom a mai napig. Sok víz folyt le azóta a Visztulán és a Dunán. Volt egy pillanat az életemben, amikor azt gondoltam, hogy lefekszem vele. Végül úgy döntöttem, hogy mégsem. Ebben is '56-nak lesz szerepe. „Én Magyarországon akarok élni, én itt vagyok otthon, s ha most lefekszem vele, az olyan formát ölthet, hogy nem tudok visszajönni Magyarországra. Én nem akarok máshol élni, csak itt, mert itt vagyok otthon.” Ez tartott távol tőle, nemcsak akkor, ott, hanem egy évvel később is, amikor Lengyelországban meglátogattam őt.

Két különböző világba tartoztunk. Mindketten házasságban éltünk, nekem gyerekeim is volt. Ez az érzelmi kötődés azonban jelzett valamit. Elégedetlenségemet Hermann Istvánnal. Kezdtém nem szeretni benne a parvenüt. Leszek a parvenü ellentéte volt. Ő a Poprostuba írt,

ellenzéki lapba, Gomulka állandóan letolta mint elhajlót. Bátor ember, kiáll az ellenzék mellett, kiáll az igazságaink mellett, a pofájukba vág, ami rettenetesen imponált. Négynapos volt a konferencia, de azalatt kiderült, milyen vonzó ember, noha beteg, mert fiatalkori csonttébécéjéből nem gyógyult ki egészen. Nagy levelezésbe kezdtünk. Tőle hallottam a hegeli történetkritika első bírálatát. Németül leveleztünk, ő nagyon kedvesen ironizált az én hegelianus filozófiámon, tehát kitűnő szellemi partner is volt. Noha a levelezés rövid életű volt, azóta is nagyon kiváló embernek tartom, megmaradt iránta a baráti érzés, s a mai napig találkozunk időnként.

Pistának addigra véget ért a száműzetése, ő is az egyetemre került, a Lukács-tanszékre. '55 óta egy tanszéken dolgoztunk, esztétikát tanított (Háber Judit nála volt aspiráns, Vajda Misu pedig nálam írta a szakdolgozatát). Később, amikor filozófiaprofesszor lett, írt filozófiai tanulmányokat: Kantról is írt, s volt egy Kant-fordítása, már az én időm után. Akkoriban azonban irodalomkritikus, színikritikus volt, minden hülyeségről írt, az akkori Csillagba és az Új Hangba. Szerettem vele színházba járni, mind a ketten mindenevők voltunk, minden hülyeséget megnéztünk. Szellemes kritikus volt, fantasztikusan szellemes vicceselő. Állandóan megbeszéltük a darabot, elemeztünk minden szereplőt, nagyon jól éreztük magunkat. Jó szeme volt a színházhoz, valaha színházi rendező szeretett volna lenni. Élete legnagyobb balfogása, hogy nem az lett, mert azt nagyon jól csinálta volna, nem lett volna soha rám féltékeny, és nem is került volna úgy a pikszisbe mint ideológus. Karlovy Varyban vettem magamnak egy vég bársonyt, megcsináltattam életem egyetlen estélyi ruháját, hogy abban menjek színházba, hordtam is egy hónapig, mert jött '56.

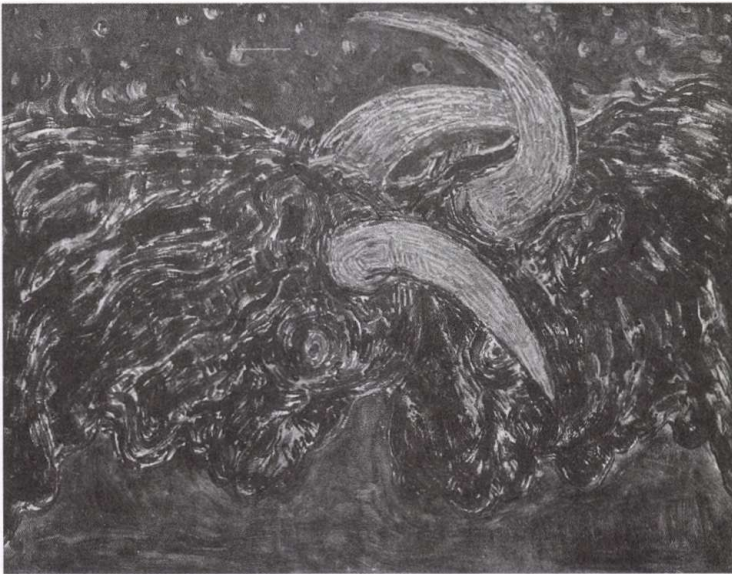
Egy ideje feltűnt, hogy Pista alkalmazkodni akar a rezsimhez. Nem futotta ki a formáját. Filozófusnak nem lett igazán jó, márpedig ő eltökélten az akart lenni. Ha nem tartotta volna magát filozófusnak, nem lett volna probléma. Mivel annak tartotta magát, mindig zavarban éreztem magam vele szemben. Filozófiáról Leszekkel tudtam nagyszerűen beszélgetni. Hermann észrevette, hogy Lukács engem többre becsül, mint őt, s ezt nem tudta megbocsátani: ingerült lett. Valahányszor írtam valamit, azt mondta, idiotizmus, amit írok, lehülyézte. Lényegében már a Csernisevszkij-disszertációmról is ezt állította, később meg a helyzet csak rosszabbodott. Ő irodalomesztétikai dolgokat írt, amit nehezen lehet a kritikától elválasztani. Gyuri bácsi is ezt csinálta, ő sem írt filozófiát ebben az időben. Én meg szerettem a filozófiát, talán abba voltam igazán szerelmes, nekem fontos volt, hogy valaki azt művelje.

A berlini konferencia reprezentatív konferencia volt, mert a szocialista blokkban először beszéltek az emberek szabadon a szabadságról. Ernst Bloch játszott nagy szerepet ezen a konferencián. A saját *Prinzip Hoffnung*-jából adott elő részleteket, és ez Kelet-Németország számára mint valami ígéret jelent meg. Ernst Bloch Németország nagy öregjének számított, Gyuri bácsival voltak egyidősek. Leszek és a konferencia résztvevői tudtak a Hruscsov-beszédről, és mi magunk is megvitattuk. Ez számomra nem mondott újat abban az értelemben, hogy ismertem Lengyel Józsi bácsitól és Szamuelytól a történeteket. A pártgyilkosságokról kevesebbet tudtam, ez újdonság volt a számomra. A rendszer bizánci jellegéről, illetve hagyományairól itt vettem teoretikus értelemben is tudomást.

Az írószövetségbe '55-ben vettek fel bennünket mint kritikusokat. Ott hirdettek egy osztrák utat. Október 1-jén indult a hajónk, és 6-án jöttünk vissza. A hajón különböző szekciók voltak: a gazdagok, a jól menők külön kabint kaptak. Örkény külön kabint foglalt el a feleségével, Abody is. A proletárok, mint mi, a fedélközben aludtak, tizenöt-tizenhat dupla vagy tripla ágyon, külön a nők, külön a férfiak. A népies Márkus István bosszankodott, hogy több népdalt tudunk, mint ő, mikor a hajó fedélzetén énekelgettünk, ezt nem bocsátotta meg soha. Éjszaka hajóztunk fölfelé. Visszafelé szintén éjszaka mentünk, de akkor nem aludtunk. Bécsben is a hajón töltöttük az éjszakát, nagyon kevés pénzt kaptunk, kenyeret, téliszalámit vittünk

magunkkal, azt ettük a parkokban. Először jártam a Kunsthistorisches Museumban. Egy nejlonpulóvert is vettem magamnak. Első alkalommal tapasztaltam meg, hogy külföldön magyarul beszélnek, és magyarul árusítanak. Még kávéházban is ittunk kávé. Október 6-án, a Rajk-temetés napján jöttünk vissza, végighallgattuk a Rajk-temetés rádiós közvetítését. Nem feküdtünk le, egész éjszaka énekeltünk. Nem tudtuk, mi történik, de megéreztuk, hogy van valami a levegőben, ami szélesebb hullámokat vet, mint ahogyan addig képzeltük. De ezen a napon forradalomról még csak nem is álmodtunk. Elkezdtem tanítani az egyetemen. A legújabb vita október 23-ra lett kitűzve a Petőfi Körben, ahol Mészáros István tartott volna előadást a nemzetről és a nacionalizmusról. Aznap délután 4-kor a Parlament előtt találkoztam Mészáros Pistával, aki figyelmeztetett: „Remélem, este eljössz a vitámra.” 23-án délután 4 órakor is elképzelhetőnek tartotta, pedig egy órával később már lőttek a Rádiónál. Azt hittük, most szépen hazamegyünk, és este találkozunk a Petőfi Körben, és egy jót vitatkozunk.

Az '56-os esztendő elején a csúcson voltam, hirtelen földobott az élet mindennek a tetejére. Tagja voltam az Akadémia Filozófiai Bizottságának, azaz a magyarországi filozófia egyik feje lettem. Az akkor indult Filozófiai Szemle szerkesztője, kandidátus voltam, egyetemen tanítottam filozófiát. A filozófiában életről-halálról döntöttem. Amikor néhány hónap múlva lemondtam a folyóirat szerkesztéséről, tudtam, hogy mostantól kezdve semmi sem leszek, noha nem sejtettem, hogy fél év múlva az egyetemről is ki fognak rúgni. Akkor hirtelen jó érzésem támadt. Azt mondtam magamnak: „aki dudás akar lenni, pokolra kell annak menni.” Idéztem a József-regények példázatát: nekem is kell a verem. Józsefet a testvéreinek bele kellett dobniuk a verembe. „Ha nem vagy a veremben, sose leszel Egyiptom kormányzója!” – vizsgáltam magamat. „Muszáj a veremben lenni. Jó a veremben lenni.” Az volt az érzésem, ha ott maradok a csúcson, elrothadok, valami baj történik velem. Túl hamar, 26 éves koromban kerültem föl a csúcsra, még ha sikerült volna '56, akkor is túl hamar. Nem kell olyan hamar. „Baj lesz, elbízod magad, jó a verem, pokolra kell menni, ott tudod csak a dudát fújni.” Igazam volt. Filozófus ott lettem, a pokolban, és amit '56 után csináltam, sokkal jobb, mint amit előtte.

Éjszaka (1994)